

“διδάσκοντας ιστορία”

έξι σεμινάρια για τη διδασκαλία
της ιστορίας στη Στ' Δημοτικού

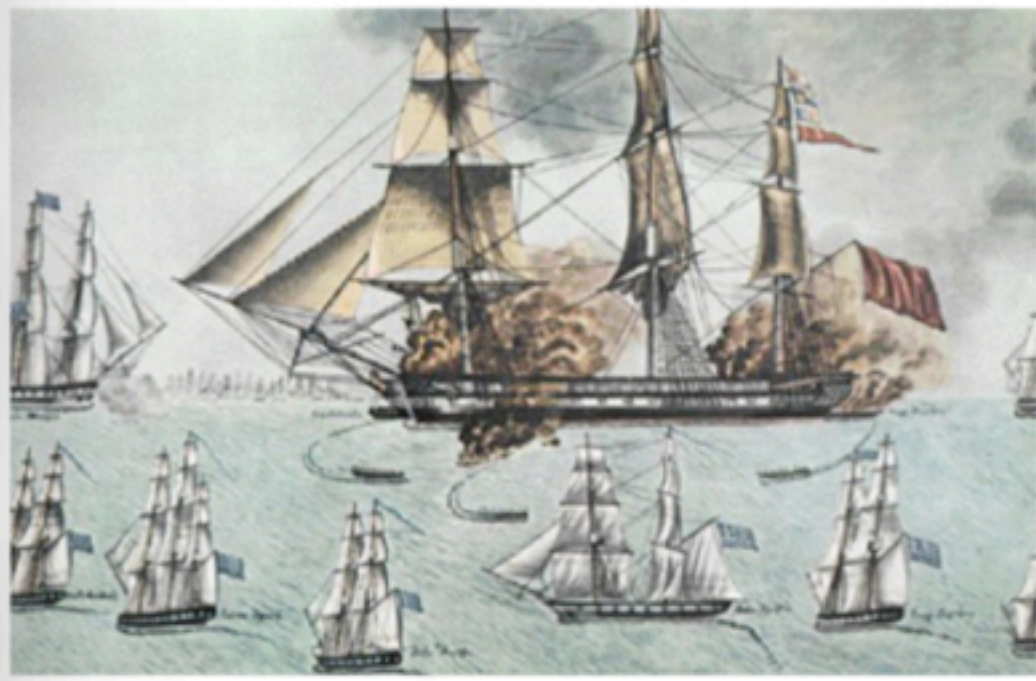
www.e-lesxi.gr

1 Κριτική προσέγγιση
των σχολικών βιβλίων
της Στ' Δημοτικού και
της Γ' Λυκείου

2 Εναλλακτικά σχέδια
διδασκαλίας:
Η Αναγέννηση

3 Από τον Μεταξά στην
επτάχρονη δικτατορία
Κριτική προσέγγιση του
βιβλίου της Στ'
Δημοτικού

5-6 Από τις τοπικές
ιστορίες στις μεγάλες
αφηγήσεις:
Παραδείγματα
διδασκαλίας τοπικής
ιστορίας

4 Διδάσκοντας ιστορία στη Στ' τάξη του 4ου
Δημοτικού Σχολείου Πειραιά: Μια εναλλακτική
προσέγγιση.

Ομιλητής: Λάμπρος Νικολάρας

Τρίτη 5 Απριλίου 2016

Περιοδικό
Εκπαιδευτική Λέσχη

αίθουσα συνεδριάσεων Δ.Ο.Ε

Ξενοφώντος 15α, Σύνταγμα

6:30μ.μ.

Βασίλης Κρεμμυδάς

ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ

ΤΥΠΩΘΗΤΩ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Εγχειρίδια Ιστορίας • 1

Δ. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η αναζήτηση του νέου που έχει αποτυπωθεί στην επαναστατική (γαλλική κυρίως) σκέψη του 18ου αιώνα αντανakλούσε συνολικά κοινωνικά αδιέξοδα: ενώ η κοινωνία είχε να αντιμετωπίσει τη ραγδαία δημογραφική ανάπτυξη, το απόγειο του εμπορικού καπιταλισμού και τη διεύρυνση και ισχυροποίηση της αστικής τάξης, η σχέση του πολίτη με την πολιτική εξουσία εξακολουθούσε να υπακούει σε απολυταρχικές, αναχρονιστικές πλέον, προδιαγραφές.

Η Γαλλική Επανάσταση είναι η πρώτη επανάσταση, όπου μια κοινωνική τάξη προσπαθεί να αφαιρέσει για λογαριασμό της την εξουσία από μιαν άλλη· η πρώτη επανάσταση που ήταν αποτέλεσμα οικονομικών και κοινωνικών αντιθέσεων και αντιφάσεων. Με τη νίκη της αστικής τάξης και τον πολιτικό θάνατο της φεουδαρχίας ο κόσμος εισέρχεται σε μια νέα εποχή της ιστορίας του.

Όπου να συμβεί αυτό, ο κόσμος παρακολούθησε με εξαιρετικό ενδιαφέρον το πρωτόγνωρο γεγονός, καθώς το ένα στάδιο της επαναστατικής διαδικασίας διαδεχόταν το άλλο, συχνά με πολλή βιαιότητα και ωμότητα. Η ανατροπή υπήρξε πλήρης και, μολονότι η «εξαγωγή» της επανάστασης από το Ναπολέοντα απέτυχε δείχνοντας συγχρόνως τον επεκτατικό χαρακτήρα της αστικής τάξης, το 1789 ήταν το κοσμοϊστορικό γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη των εθνικών και κοινωνικών συνειδησεων σε ευρύτετες περιοχές του κόσμου και σε αντίστοιχα επαναστατικά κινήματα.

1. Στις παραμονές του 1789

2. Η έκρηξη και οι συγκρούσεις

3. Επανάσταση στην επανάσταση

4. Η κρίση· επιστροφή στο 1789

Μια από τις άπειρες γελοιογραφίες που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης· δείχνει την εκδίκηση της Τρίτης Τάξης: πρώτος ο κληρικός· στην τσέπη του έχει ένα σχέδιο επιβολής νέων φόρων· δεύτερος ο ευγενής· τον καβαλικεύει ένας αγρότης, που κουβαλάει ένα λαγό· οι αγρότες δεν είχαν, ως την Επανάσταση, το δικαίωμα να κυνηγούν. Ο αγρότης μοιάζει ευτυχισμένος και λέει: «Ήξερα πως θαρχόταν η σειρά μας· ζήτω ο βασιλιάς, ζήτω το έθνος».

1. Στις παραμονές του 1789

α) Η κοινωνία

Οι νέες οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στο 18ο αιώνα, με τη μεγάλη ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών και με την πορεία προς τη βιομηχανία, την αποικιακή εξάπλωση και το άνοιγμα του εμπορίου σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο, δηλαδή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετέβαλαν ριζικά τη σύνθεση της κοινωνίας στη δυτική Ευρώπη, όπως και αλλού. Η νέα κοινωνική τάξη, η αστική, εμψυχωτής και οργανωτής του εμπορίου και της βιομηχανίας, καθώς και προϊόν της νέας πραγματικότητας, είχε γίνει στο τέλος του αιώνα παράγοντας ρυθμιστικός της ζωής των ευρωπαϊκών εθνών, παρόλο που αριθμητικά δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρή.

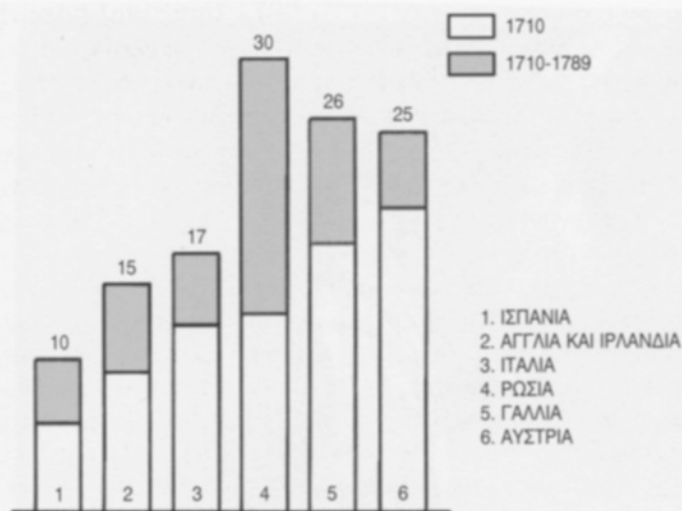
Στη Γαλλία, στις παραμονές του 1789, παρά τη νέα κοινωνική πραγματικότητα, η θεσμοθετημένη κατάταξη των ανθρώπων παρέμενε αμετάβλητη από το μεσαίωνα και επομένως δεν είχε καμιά σχέση με τις νέες συνθήκες, ερχόταν δηλαδή σε αντίθεση με την πραγματική σύνθεση της κοινωνίας. Οι Γάλλοι εξακολουθούσαν να κατατάσσονται είτε στον Κλήρο και στην Αριστοκρατία, που κατείχαν όλα τα προνόμια, είτε στην Τρίτη τάξη, η οποία όχι μόνο δεν κατείχε κανένα προνόμιο, αλλά εμφανιζόταν στις παραμονές της Επανάστασης εξαιρετικά ανομοιογενής: μπορούμε να βρούμε μέσα σ' αυτή την τάξη τον πιο πλούσιο Γάλλο, όπως και τον πιο φτωχό. Αλλά και γενικότερα οι άνθρωποι ανήκαν σε «σωματεία» κάθε μορφής και με κλειστό λίγο-πολύ αριθμό, κάτι δηλαδή που ερχόταν κατευθείαν από την κοινωνική ιεραρχία του μεσαίωνα. Ειδικότερα, η κατάσταση στη θεσμοθετημένη κοινωνία της Γαλλίας εμφανιζόταν λίγο πριν από το 1789 ως εξής:

Ο κλήρος αριθμούσε περίπου 130.000 άτομα, δηλαδή αποτελούσε το 0,5% του συνολικού πληθυσμού, και απολάμβανε παραδοσιακά προνόμια. Βέβαια, είναι απαραίτητη η διάκριση σε Ανώτερο και σε Κατώτερο κλήρο: Ο Ανώτερος δε διέφερε από την αριστοκρατία, αφού ήταν απαλλαγμένος από τη φορολογία, είχε δικαστήρια εκκλησιαστικά, είχε έγγεια ιδιοκτησία, εισέπραττε «δικαιώματα» (δεκάτη) από το λαό. Οι Ανώτεροι κληρικοί ασχολούνταν περισσότερο με τη διοίκηση, το κυνήγι κ.λπ. και λιγότερο με τη λατρεία. Ο Κατώτερος κλήρος, παρόλο που νομικά είχε τα ίδια δικαιώματα, στην κοινωνική του κατάσταση δε διέφερε πολύ από την Τρίτη τάξη. Ο κλήρος έλεγχε το σύνολο της εκπαίδευσης και της εκκλησιαστικής ιδεολογίας και συνέτασσε τις ληξιαρχικές πράξεις: εκκλησιαστικά ήταν επίσης πολλά νοσοκομεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Liberté ou la mort.

Η Αριστοκρατία περιελάμβανε περίπου 300.000 άτομα (1,15% του συνολικού πληθυσμού), από τα οποία μόνο 20.000 περίπου ανήκαν στην παλαιά, κληρονομική αριστοκρατία. Οι υπόλοιποι απέκτησαν τίτλους ευγενείας τους δύο τελευταίους αιώνες και προέρχονταν από τις πλούσιες οικογένειες της αστικής τάξης. Οι αριστοκράτες είχαν ένα πλήθος από προνόμια: Εισέπρατταν φεουδαρχικά δικαιώματα, καταλάμβαναν τις ανώτερες κρατικές θέσεις (στρατός, διοίκηση, δικαιοσύνη), απαλλάσσονταν από τη φορολογία, είχαν ειδική θέση στην εκκλησία, είχαν

129

Ο πληθυσμός της Ευρώπης στο 18ο αιώνα (εκατομ. κάτοικοι)

δικαίωμα να επιβάλλουν πρόστιμα και αγγαρείες στις περιοχές της δικαιοδοσίας τους κ.λπ.

Η αριστοκρατία, όπως και ο κλήρος, δεν αποτελούσαν κοινωνικές τάξεις με τη σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά νομικά προσδιορισμένες προνομιούχες ομάδες, που όλα τα μέλη τους είχαν κάποιο ή κάποια κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά ή κάποιες κοινωνικές λειτουργίες. Και γι' αυτό και μέσα στην ίδια την αριστοκρατία υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές, ώστε μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες: Την Αριστοκρατία της Αυλής (υψηλή αριστοκρατία), την επαρχιακή ή μέση και τη μικρή αριστοκρατία.

Η Τρίτη τάξη αποτελούνταν από το 98,35% περίπου του συνολικού

Είναι αδύνατο να υπολογιστούν όλα τα εισοδήματα του κλήρου και της αριστοκρατίας. Το μόνο που ξέρουμε με κάποια ακρίβεια είναι η έγγεια κτήση: κλήρος 10%, αριστοκρατία 20%. Δηλαδή το 1,65% του πληθυσμού κατείχε το 30% της γης.

πληθυσμού και, βέβαια, ούτε εδώ βρίσκουμε τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής τάξης, αλλά περισσότερων. Η μόνη συνολική διάκριση που είναι δυνατό να γίνει ανάμεσα στις δύο πρώτες και στην Τρίτη τάξη είναι η διάκριση ανάμεσα στους προ-

νομιούχους και σε μη προνομιούχους. Στην Τρίτη τάξη θα βρούμε τους φτωχούς και πλούσιους αγρότες, τους φτωχούς, μεσαίους και πλούσιους αστούς, τους εργάτες, πολλούς διανοούμενους. Σ' αυτόν το χώρο **οι αστοί** κατείχαν τη μεγαλύτερη οικονομική, κοινωνική και ιδεολογική ισχύ. Μπορούμε να τους κατατάξουμε σε κατηγορίες. Ήταν: *Οι εισοδη-*

ματίες, οι οποίοι ζούσαν από κεφαλαιοποιούμενα κέρδη (μετοχές σε εμπορικές επιχειρήσεις, πλοία, τοκογλυφία κ.λπ.)· οι ελεύθεροι επαγγελματίες, δηλαδή νομικοί, δικηγόροι, δικαστικοί υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί, γιατροί, συγγραφείς, καλλιτέχνες κ.λπ.· οι επιχειρηματίες· οι χρηματιστές, δηλαδή τραπεζίτες, ενοικιαστές των Φόρων, ήταν οι πιο ισχυροί αστοί και εξαιτίας του ρόλου τους ήταν σε στενή επαφή και συνεργασία με την αριστοκρατία και όχι σπάνια μεταπηδούσαν σ' αυτήν· τέλος, ήταν οι έμποροι, οι βιοτέχνες και οι καταστηματάρχες. Αντίθετα από τους αστούς, οι αγρότες, περίπου το 80% του πληθυσμού, δεν είχαν καμιά ουσιαστική δύναμη στα χέρια τους, παρόλο που πολλοί είχαν ιδιοκτησία (8.000.000 αγρότες δεν είχαν ιδιοκτησία). Τέλος, στο κατώτερο σκαλί της κοινωνικής ιεραρχίας βρίσκονταν όλοι αυτοί που οι Γάλλοι ονόμαζαν με μια λέξη ο λαός (le peuple), δηλαδή η κατώτερη αστική τάξη, στην οποία κατέτασσαν μερικά επαγγέλματα με μικρό εισόδημα, όπως υπαλλήλους γραφείων, βιβλιοπώλες, τυπογράφους, καθώς και τους πάμφτωχους των πόλεων, όπως εργάτες, υπηρέτες και άνεργους.

Η Τρίτη τάξη, λοιπόν, περιλαμβάνει ό,τι ανήκει στο έθνος· και ό,τι δεν είναι Τρίτη τάξη δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στο έθνος.

Από την προσούρα του Sieyès του 1789.

Από τη σύντομη περιγραφή που προηγήθηκε είναι δυνατό να συμπεράνουμε ότι οι κοινωνικές τάξεις είτε βρίσκονταν μακριά από την εξουσία παρά τον οικονομικό τους ρόλο (αστοί) είτε στέναζαν κάτω από τη φεουδαρχικού τύπου καταπίεση (αγρότες) είτε μετά βίας εξοικονομούσαν την τροφή τους (εργάτες), τη στιγμή που μέσα στις ίδιες τις προνομούχες τάξεις υπήρχαν ουσιαστικές κοινωνικές και οικονομικές διαφορές.

β) Οι οικονομικές δυσχέρειες

Όπως έχουμε ξαναπεί, ο 18ος αιώνας ήταν για πολλά κράτη μια περίοδος οικονομικής ευημερίας, κυρίως εξαιτίας της μεγάλης ανάπτυξης του εμπορίου και της ύψωσης των τιμών των προϊόντων, πράγμα που σημαίνει, βέβαια, πως η ευημερία αυτή και τα ανυπολόγιστα κέρδη από το εμπόριο απέβλεπαν στη βελτίωση της ζωής όλων των ανθρώπων. Αντίθετα μάλιστα, η οικονομική απογείωση του 18ου αιώνα, παρόλο που δεν ήταν μια απογείωση «ανώμαλη», έφερε αρκετά γρήγορα ξαφνικές ή περιοδικές οικονομικές κρίσεις –που έγιναν έκτοτε εγγενές στοιχείο της καπιταλιστικής οικονομίας–, οι οποίες έπλητταν κυρίως τα φτωχά λαϊκά στρώματα, τους αγρότες και τους εργάτες. Στη Γαλλία, η ευημερία παραχώρησε τη θέση της στην κρίση κάπου 12 χρόνια πριν από την έναρ-

Ο ευγενής

Ο εύπορος αγρότης

ξη της Επανάστασης. Ήταν μια κρίση που οφειλόταν σε υπερπαραγωγή ή υποπαραγωγή και σε κακή οργάνωση των δημόσιων οικονομικών.

Γύρω στο 1777-1789 η υπερπαραγωγή κρασιού και σιταριού προκάλεσε μεγάλη πτώση των τιμών, η οποία μείωσε την αγοραστική δύναμη

1789,
ψωμί: 88%
του λαϊκού οικογενειακού
προϋπολογισμού

του λαού και αυτό στη συνέχεια έπληξε τη βιομηχανία, που η παραγωγή της μειώθηκε, με αποτέλεσμα την απόλυση εργατών και τη δημιουργία κρίσιμου προβλήματος ανεργίας. Από το 1785 άρχισε μια σειρά από μειωμένες παραγωγές: την ίδια αυτή χρονιά μια τρομακτική ξηρασία έπληξε και την κτηνοτροφία. Παράλληλα, μια αδέξια συνθήκη της Γαλλίας με την Αγγλία (1786) επέτρεψε να πλημμυρίσει η γαλλική αγορά από αγγλικά βιομηχανικά προϊόντα που ήταν φτηνότερα από τα αντίστοιχα γαλλικά. Οι αγρότες, οι μικροαστοί, οι εργάτες και βιοτέχνες αντιμετώπισαν πλέον την πείνα. Τα πνεύματα άρχισαν να εξεγείρονται και οι επαναστατικές διαθέσεις να εξαπλώνονται μαζί με τη φτώχεια και την αθλιότητα.

Το 1788 η παραγωγή δημητριακών άγγιξε τα όρια της σιτοδείας· η κυβέρνηση, από την εποχή της υπερπαραγωγής, δεν είχε φροντίσει να περιορίσει τις εξαγωγές σιταριού. Μια τρομακτική ακρίβεια ακολούθησε στα είδη διατροφής, ιδιαίτερα στο ψωμί, τη στιγμή που οι μισοί εργάτες της υφαντουργίας ήταν άνεργοι. Το 1785 η αγορά του ψωμιού απαιτούσε το 58% του λαϊκού οικογενειακού προϋπολογισμού· το 1789

το ποσοστό αυτό έφτασε στο 88%.

Ο φτωχός αγρότης
(né pour la peine).

Ο χειμώνας του 1788-1789 ήταν τρομακτικός: Ο Σηκουάνας πάγωσε από το Παρίσι ως τη Ρουάν. Από το Μάρτιο στο Παρίσι και στις επαρχίες άρχισαν εκτεταμένες λεηλασίες πλούσιων σπιτιών, δημόσιων καταστημάτων και αποθηκών. Οι ορδές των εξαγριωμένων από την πείνα ήταν λια ασυγκράτητες, αφού μάλιστα μια υποψία έτρεφε την επιθετικότητά της: Ο πλούτος κερδοσκοπούσε πάνω στη σιτοδεία και στην πείνα. Έτσι, ο στρατός της Επανάστασης ήταν πανέτοιμος. Η κρατική διοίκηση δεν έδωσε προσοχή σ' αυτά τα γεγονότα. Η εξέλιξη προμηνυόταν ραγδαία: επακολούθησε η σιτοδεία του Ιουνίου.

μαρτυρία

«Τα πάντα συνωμοτούν για να κάνουν κρίσιμη για τη Γαλλία την παρούσα περίοδο: Η έλλειψη ψωμιού είναι τρομερή· κάθε στιγμή καταφθάνουν απ' την επαρχία ειδήσεις για εξεγέρσεις και ταραχές και πρέπει να καταφύγουμε στο στρατό για να διατηρήσουμε την ησυχία στις αγορές. Οι τιμές που αναφέρονται είναι αυτές που βρήκα στην Abbeville και στην Amiens: 5 δεκάρες η λίβρα το άσπρο ψωμί και 35-4 δεκάρες για το συνηθισμένο ψωμί που τρώνε οι φτωχοί· οι τιμές αυτές ξεπερνούν τις οικονομικές τους δυνατότητες και προξενούν μεγάλη δυστυχία... Την ημέρα της αγοράς είδα να πουλιέται το σιτάρι... με φρουρά δραγώνων στη μέση της πλατείας, για να αποφευχθούν βιαιοπραγίες. Ο λαός μαλώνει με τους φουρνάρηδες και ισχυρίζεται ότι οι τιμές που ζητούν για το ψωμί δε συγκρίνονται με τις τιμές του σιταριού· από τις βρισιές καταλήγουν να έρθουν στα χέρια και μετά τη σύγκρουση φεύγουν με ψωμί και σιτάρι χωρίς να πληρώσουν τίποτε...».

Βασίλης Κρεμμυδάς

ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ

ΤΥΠΩΘΗΤΩ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Εγχειρίδια Ιστορίας • 1

στάση της απέναντι στο γαλλικό Διαφωτισμό και στη Γαλλική Επανάσταση τοποθετούνταν σε μια θέση συντηρητική, που δεν υπηρετούσε το γενικό αίτημα για εθνική απελευθέρωση, και σε κρίσιμες περιστάσεις η ιδεολογία της δε διαφοροποιήθηκε από την ιδεολογία του κατακτητή, επειδή πίστευε πως έτσι θα διατηρούνταν κάθε θεόδοτο κατεστημένο.

γ) Αντίσταση και λαϊκές εξεγέρσεις

Για να αντιληφθούμε το χαρακτήρα και τη σημασία της αντίστασης και των λαϊκών εξεγέρσεων στην περίοδο της Τουρκοκρατίας πρέπει να έχουμε μια γενική, αλλά σαφή, αντίληψη των συνθηκών κάτω από τις οποίες ζούσαν οι υπόδουλοι Έλληνες: Οι φόροι, τους οποίους ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν, ήταν βασικά το χαράτσι (κεφαλικός φόρος) και η δεκάτη· υπήρχαν όμως και άλλοι άμεσοι και έμμεσοι φόροι

*Τούρκον είδες;
άσπρα θέλει!
Κι άλλον είδες;
κι άλλα θέλει!*
Λαϊκό της Χίου

που, ωστόσο, όλοι μαζί, τουλάχιστο στους πρώτους αιώνες της κατάκτησης, δεν ήταν βαρύτεροι απ' αυτούς που πλήρωναν οι υπήκοοι του βυζαντινού αυτοκράτορα. Εκείνο που ήταν το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό με τον Τούρκο κατακτητή ήταν η αρπακτικότητα και η αυθαιρεσία, τόσο στα δημόσια οικονομικά όσο και στη γενικότερη άσκηση της διοίκησης. Ο παραγωγός δεν ήταν ποτέ βέβαιος ότι η παραγωγή του του ανήκει, ο έμπορος δεν μπορούσε να εξασφαλίσει πάντοτε τη διακίνηση των εμπορευμάτων του, ενώ συχνά τα «υποχρεωτικά» δώρα (μπαχτσίς, δοσίματα) συνιστούσαν τη βαρύτερη φορολογία. Συχνή, επίσης, ήταν η επιβολή έκτακτων φόρων: Απ' αυτούς, ιδιαίτερη σημασία είχε, γιατί επηρέαζε τη διεξαγωγή του εμπορίου κυρίως στο 18ο αιώνα, ο έμμεσος φόρος που λεγόταν *μιντάτ* (νέος φόρος), ο οποίος αύξανε την αξία του εμπορεύματος. Όλα αυτά δημιουργούσαν αίσθημα ανασφάλειας και αδικίας και, συχνά, οδηγούσαν σε βίαιες αντιδράσεις.

Αλλά ξεχωριστή σημασία για τον υπόδουλο ελληνισμό είχαν και ένα πλήθος από άλλες υποχρεώσεις και απαγορεύσεις, επειδή έθιγαν κυρίως την ηθική υπόστασή του. Αναφέρονται ενδεικτικά οι εξής:

- Αυθαίρετη και βίαιη στρατολόγηση και εξισλαμισμός ελληνοπαίδων ως τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα (παιδομαζώμα)
- απαγόρευση να χτίζονται νέες εκκλησίες και να χτυπούν καμπάνες
- απαγόρευση να ιππεύουν οι Έλληνες
- απαγόρευση να οπλοφορούν
- υποχρέωση να φορούν ειδικά ρούχα
- απαγόρευση να παρίστανται ως μάρτυρες στα δικαστήρια.

μαρτυρία

...Δέν κινούμεθα νά ἀναφέρωμεν διά τῆς δουλικῆς ἡμῶν ἀναφορᾶς τῇ ἀγιωτάτῃ καί κοινῇ ἡμῶν μητρὶ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τὰς διενέξεις, καί διατριβὰς, τὰς ἀναμέσον τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιερέως μας, καί ποιμένου ἀγίου Λαρίσσης κυρίου Πολυκάρπου, καί ἡμῶν τῶν ἐπαρχιωτῶν αὐτοῦ Χριστιανῶν, ἔνεκα τῶν παραλόγων αὐτοῦ κινήματων, καί ὑπερόγκων ἀπαιτήσεων, οὐδέ γλῶτταν κινούμεν λοῖδορον, καί ψεκτικὴν κατὰ τῆς αὐτοῦ πανιερότητος καί ἵνα μὴ πέσωμεν εἰς ἀρχιερατικὴν ἀράν καί ὡς ἐγνωσμένου τοῦ ὑποκειμένου αὐτοῦ ἔκ τε τῶν πραγμάτων καί ἐκ πολλῶν στομάτων τῶν ἐνταῦθα ἀρχιερέων. Ἡμῶν δέ τό σκοπούμενον ἐστὶ, παναγιώτατε Δέσποτα, ἵνα παραστήσωμεν τῇ ἀγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ μετὰ δεινοπαθείας καί συνοχῆς καρδίας ὅτι οὐ μόνον ἐχάσα-

μεν τὰς πατροπαραδότους καί ἀρχαίας ἡμῶν ἐκκλησιαστικὰς συνηθείας καί τάξεις, ἐξ ὧν ἐλάμβανεν ὁ λαὸς οὐκ ὀλίγην τὴν παραμυθίαν καί παρράκλησιν, ἀλλ' ἀπεσβέσθη μονονουχί καί ἐξέλιπεν ὁ σπινθὴρ τῆς εὐλαβείας εἰς τε τὰ θεῖα σεβάσματα τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως καί εἰς τὰ ἱερά καί ἐκκλησιαστικὰ ὑποκείμενα, ἅτινα εἰσὶ τῶν κοσμικῶν τό ἅλας. Αἱ συνεχεῖς μεταβάσεις καί ἀλλαγαὶ τῶν ἀρχιερέων μας καί αἱ δυναστικαὶ καί πλεονεκτικαὶ ἀπαιτήσεις αὐτῶν ἀνέτρεψαν καί καθεῖλον τὰ ἀρχαῖα ἡμῶν καί νόμιμα ἔθιμα, ἐρχόμενοι γάρ σπεύδουσι καί ἀγωνίζονται ἵνα πλουτήσωσι καί ἀρπάσωσι, μηδένα λόγον ἔχοντες ἢ φροντίδα περὶ τοῦ ἀρχιερατικοῦ αὐτῶν πνευματικοῦ χρέους ἢ τοῦ ἀγαθοῦ παραδείγματος εἰς τὰ ὑποκείμενα στίφη τῶν Χριστιανῶν...

*Αναφορά των επαρχιωτῶν τῆς Λαρίσσης στον Πατριάρχη
για τὴ συμπεριφορὰ των ἐπισκόπων, 15 Αὐγούστου 1812*

Με βάση τὴν πραγματικότητα αὐτὴ τῆς αυθαιρεσίας καὶ τῆς ἀρπακτικότητος τῆς τουρκικῆς διοίκησης, καθὼς καὶ τῆς ἠθικῆς υποτίμησης τῶν υπόδουλων Ελλήνων, εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντιστασιακῆς τοῦ συμπεριφορᾶς καὶ τὸ νόημα τῶν λαϊκῶν ἐξεγέρσεων. Βέβαια, ἡ ἀντίσταση τοῦ ἐλληνισμοῦ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ στὴ διάρκεια τεσσάρων αἰώνων: Ἡ οὐσία καὶ ἡ ἐντασίς τῆς ἦταν συνάρτηση ποικίλων παραγόντων, ὅπως τοῦ βαθμοῦ τῆς βίας ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ κατακτητῆ, τοῦ βαθμοῦ συνειδητοποίησης τῆς ἐθνικῆς ιδέας, τοῦ σταδίου στο ὁποῖο βρισκόνταν οἱ ἐσωτερικὲς-κοινωνικὲς συγκρούσεις, τοῦ βαθμοῦ διάδοσης νέων ιδεῶν κ.ά.

Ἔτσι, στὸ χώρο τῆς ἀντίστασης πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν ἐνέργειες με διαφορετικὸ περιεχόμενο, ἀπὸ τὴ ληστεία ὡς τὴν ἐπανάσταση. Πάντως, μόνιμη ἐκφραση καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πράξης τῆς ἀντίστασης ἦταν οἱ κλέφτες. Ἡ ἴδια ἡ πράξις τῆς φυγῆς συνιστοῦσε ἀρνηση, ἀλλὰ ἡ οργανωμένη ἀντίσταση ἦταν μιὰ συνειδητὴ πράξις ποὺ ἐξέφραζε συνολικοὺς λαϊκοὺς πόθους: Ἡ κλέφτικη ἀντίσταση ἦταν τὸ θέμα ποὺ τρο-

φοδότησε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τη δημοτική μας ποίηση. Το αντιστασιακό κίνημα της κλεφτουριάς, κοινό σε ολόκληρη τη Βαλκανική, ήταν ένα αγροτικό κίνημα με στιγμές έξαρσης και στιγμές κάμψης, που, ωστόσο, ανδρώθηκε και συνειδητοποιήθηκε με τον καιρό, οπότε απέκτησε και κοινωνικό περιεχόμενο, αφού δε στρεφόταν πια μόνο εναντίον του κατακτητή, αλλά, με ποικίλες αφορμές, και εναντίον της ελληνικής άρχουσας τάξης.

Η ανάπτυξη της κλέφτικης αντίστασης ανησύχησε την τουρκική διοίκηση, η οποία χρησιμοποίησε για δέλεαρ τον αρματολισμό για να τη διαλύσει. Από την άλλη μεριά, δυσανεγιόμενοι αρματολοί δε δίσταζαν κάποτε να γίνουν κλέφτες. Δημιουργήθηκε έτσι ένα μόνιμο «πηγαινέλα» ανάμεσα στην κλεφτουριά και στον αρματολισμό, το οποίο μακροπρόθεσμα είχε ευεργετικές συνέπειες για τον ελληνισμό, αφού δημιουργούσε μια συνειδησιακή ελαστικότητα σε ελληνικά ένοπλα σώματα. Η κλέφτικη αντίσταση ήταν μια διαρκής απειλή για τη δημόσια τάξη, την οποία τόσο πολύ επιθυμούσαν οι κατακτητές, αλλά και μια μόνιμη πηγή ελπίδας για τον υπόδουλο ελληνισμό. Γι' αυτό, όταν το κλέφτικο κίνημα είχε πάρει εξαιρετικά μεγάλες διαστάσεις, στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, το τουρκικό κράτος οργάνωσε την εξόντωσή του, κυρίως στην Πελοπόννησο.

Αν η δράση της κλεφτουριάς ήταν μια διαρκής αντίσταση με λαϊκά χαρακτηριστικά, ο αρματολισμός εμπεριέχει τη διεκδίκηση και την άσκηση νόμιμης εξουσίας σε τοπικό επίπεδο, που γινόταν βέβαια στην υπηρεσία του κατακτητή δεν έπανε όμως αυτός να τη μοιράζεται με υπόδουλους· από αυτή τη σχέση αναδείχτηκε ένα νέο εξουσιαστικό σώμα που συχνά έπρεπε να συγκρουστεί με τις κατεστημένες τοπικές ελληνικές εξουσίες, κάτι που το έκανε κάποτε συμπαθές στους υπόδουλους.

Η αντίσταση και οι λαϊκές εξεγέρσεις ήταν μια μόνιμη κατάσταση στον υπόδουλο ελληνικό χώρο. Απ' αυτές τις τελευταίες είναι ανάγκη να ξεχωρίσουμε μερικές και γιατί έγιναν ιδιαίτερα αισθητές και γιατί εξέφραζαν καλύτερα την πραγματικότητα της εποχής τους.

– Αρχές 17ου αιώνα: μεγάλη εξέγερση στη Μάνη, επειδή ο τουρκικός στρατός κατέλαβε τη Λακωνία και περιόρισε τον έλεγχο –και τη ληστρική δράση– των Μανιατών στη νότια Πελοπόννησο. Οι Μανιάτες ήρθαν σε επαφή με το δούκα του Nevers για να βοηθήσει την εξέγερσή τους και να γίνει βασιλιάς της Πελοποννήσου. Καταστρώθηκε συγκε-

Από τις σταυροφορικές διαθέσεις της Δύσης στον αντιτουρκικό επεκτατισμό της Ρωσίας και στο Γαλλικό φιλελευθερισμό

κριμένο σχέδιο. Ήταν μία από τις πρώτες επαφές που δημιούργησαν στενούς δεσμούς ανάμεσα στους Μανιάτες και στη Γαλλία.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΛΙΑΚΟΥ

Λιάκο σε κλαίνε τ' Άγραφα, οι βρύσες και τα δέντρα,
 σε κλαίει ο δόλιος ψνχογιός, σε κλαιν τα παλικάρια.
 Δε στο είπα, Λιάκο, μια φορά, δε στο είπα τρεις και πέντε,
 προσκύνω Λιάκο τον πασά, προσκύνω το βεζίρη.
 «Οσό 'ναι ο Λιάκος ζωντανός, πασά δεν προσκυνάει,
 πασά 'χει ο Λιάκος το σπαθί, βεζίρη το ντουφέκι».
 Κακό καρτέρι τόκαμαν από το μετερίζι,
 διψούσ' ο Λιάκος κι έρχεται με το σπαθί στο χέρι,
 έσκυψε κάτω για να πη, νερό και να δροσίση·
 τρία ντουφέκια τον 'δωκαν, τα τρία αράδα αράδα,
 το 'να τον παίρνει ξώπλατα και τ' άλλο μες τη μέση,
 το τρίτο το φαρμακερό, τον πήρε μες τ' αστήθι.
 Το στόμα του αίμα γέμισε, τ' αχειλί τον φαρμάκι,
 κι η γλώσσα του αηδονολαλεί, και κελαϊδεί και λέει:
 «Πού είστε παλικάρια μου, πού είσαι ψνχογιέ μου,
 για πάρτετέ μου τα φλωριά, πάρτε μου τα τσαπράζια,
 πάρτε και το σπαθάκι μου, το πολυξακουσμένο,
 κόψτε και το κεφάλι μου να μην το κόψουν Τούρκοι,
 και το πηγαίνουν στον πασά, ψηλά εις το Διβάνι·
 το ιδούν εχθροί και χαίρουνται, οι φίλοι και λυπούνται,
 το ιδή και η μανούλα μου, κι απ' τον καημό πεθάνει».

Ένα γνωστό κλέφτικο τραγούδι.

- Αρχές 17ου αιώνα: αγροτική εξέγερση στην Ήπειρο, ύστερα από συνεννόηση ανάμεσα στο δούκα του Nevers και στον επίσκοπο Λάρισας Διονύσιο, το γνωστό ως «σκυλόσοφο». Στις αρχές του 17ου αιώνα η Δύση εξακολουθούσε να συγκινεί τους υπόδουλους Έλληνες με ενέργειες τύπου «σταυροφορία».
- Τέλη του 17ου αιώνα: με τη διαπίστωση ότι οι Βενετοί σκόπευαν να επέμβουν στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο και να «ελευθερώσουν» τους Έλληνες από τους Τούρκους σημειώθηκαν εξεγέρσεις στην Ακαρνανία, στην Κορινθία, στη Μάνη κ.α.
- Τέλη 18ου αιώνα: εξέγερση στην Πελοπόννησο (1770), ύστερα από προπαγάνδα και υπόσχεση για βοήθεια της Αικατερίνης Β' της Ρωσίας. Οι υπόδουλοι Έλληνες έχουν απολέσει τις ελπίδες τους για απελευθέρωση από τη χριστιανική Δύση και έχουν στραφεί προς το ομόδοξο «ξανθό γένος», που εισβάλλει στον εμπορικό ανταγωνισμό της ανατολικής Μεσογείου. Ήταν μια μαζική εξέγερση.

- Τέλη 18ου αιώνα: στη διάρκεια του Β' ρωσοτουρκικού πολέμου ελληνικός στολίσκος, που εξοπλίστηκε στην Τεργέστη, έδρασε στο Αιγαίο, ενώ ταυτόχρονα σημειώθηκαν εξεγέρσεις και κλεφτών και αρματολών: Ήταν η πρώτη δειλή εμφάνιση της αστικής τάξης στην οργάνωση μιας εξέγερσης.
- Αρχές 19ου αιώνα: αγροτική εξέγερση στη Θεσσαλία (Ευθύμιος Βλαχάβας). Ήταν μια εξέγερση εμπνευσμένη από τις φιλελεύθερες γαλλικές ιδέες και από τη Γαλλική Επανάσταση: Τη θέση του «ξανθού γένους» καταλαμβάνει τώρα ο γαλλικός φιλελευθερισμός και τα κινήματα αποκτούν κοινωνικό χαρακτήρα.
- Αρχές 19ου αιώνα: λαϊκή εξέγερση εναντίον των προκρίτων στην Ύδρα, εξαιτίας της ανεργίας (κρίση στην εμπορική ναυτιλία και της έλλειψης τροφίμων).
- Αρχές 19ου αιώνα: λαϊκές εξεγέρσεις με κοινωνικό χαρακτήρα σε διάφορες περιοχές και ανάπτυξη της κοινωνικής πάλης στις συντεχνίες, στις εταιρίες και στους συνεταιρισμούς.

Πάντως, έως ακόμη και το τέλος του 18ου αιώνα η απαλλαγή από την εξουσία του κατακτητή αναμενόταν από τα χριστιανικά κράτη, της Δυτικής πρώτα, της Ανατολικής (Ρωσία) κατόπιν, Ευρώπης.

3. Οι μεταβολές

α) Το εμπόριο

Από το τέλος του 17ου αιώνα άρχισαν να διαγράφονται ουσιαστικές μεταβολές σε όλους τους τομείς της οικονομίας: οι μεταβολές αυτές προήλθαν από την ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών και είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην κοινωνική δομή του ελληνικού χώρου.

Η ανάπτυξη του εμπορίου στον ελληνικό χώρο όπως και σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εντασσόταν στο πλαίσιο της μεγάλης αύξησης των εμπορικών ανταλλαγών και του διεθνούς ανταγωνισμού με πρωταγωνιστές την Αγγλία και τη Γαλλία: Στο μεσογειακό χώρο η Γαλλία εξακολούθησε να έχει την υπεροχή ως το τέλος του 18ου αιώνα. Έτσι, ο όγκος και η αξία του εξωτερικού εμπορίου σχεδόν πενταπλασιάστηκαν μέσα στο 18ο αιώνα με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι τιμές και η παραγωγή και να συγκεντρωθούν περισσότεροι άνθρωποι στις πόλεις.

Ο χαρακτήρας και η μορφή του εξωτερικού εμπορίου που διεξαγόταν στον ελληνικό χώρο έμοιαζαν πολύ με το χαρακτήρα και τη μορφή του εμπορίου που το ονομάζουμε **αποικιακό**: Εξάγονταν, δηλαδή, πρώτες ύλες και τρόφιμα και εισάγονταν βιομηχανικά προϊόντα, σπάνια και πολυτελή είδη και χρήματα.

Αποικιακό
εμπόριο

Αυτό το είδος ήταν ένα εμπόριο που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών. Άλλωστε, η εισαγωγή χρήματος φανερώνει ότι η ελληνική αγορά, παρά την ανάπτυξη και τη διεύρυνσή της, δεν ήταν σε θέση να απορροφήσει τόσα ξένα εμπορεύματα, ώστε να ισοζυγίζονται οι εξαγωγές. Έτσι, το εμπορικό ισοζύγιο ήταν ευνοϊκό για τον ελληνικό χώρο (και για ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία), πράγμα που σημαίνει ότι συσσωρεύονταν κεφάλαια σε μια αγορά που παρέμενε υπανάπτυκτη.

Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου επέφερε αλλαγές και στην αγροτική οικονομία, αφού ήταν φυσικό να εξαπλώνεται η καλλιέργεια προϊόντων που είχαν μεγάλη ζήτηση σε βάρος άλλων που προοριζόνταν για την εσωτερική αγορά μόνο. Με τον τρόπο αυτό σχηματίστηκαν οι μονοκαλλιέργειες που η αξιοποίηση του προϊόντος τους είναι απόλυτα εξαρτημένη από τη ζήτηση στο εξωτερικό, είναι, δηλαδή, ένα στοιχείο εξαρτημένης οικονομίας.

Τα εμπορεύματα που εξαγόταν, είτε ως πρώτες ύλες είτε ως τρόφιμα, ήταν βασικά αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα: Το σιτάρι από ολόκληρο σχεδόν τον ελληνικό χώρο, το λάδι από το νότιο και το νησιωτικό χώρο, τα μαλλιά και το τυρί από το βόρειο κυρίως χώρο, το μπαμπάκι κ.λπ. Ιδιαίτερη σημασία είχε για τον ελληνικό χώρο, επειδή προωθούσε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας, η εξαγωγή μισοεπεξεργασμένων προϊόντων που προοριζόνταν για την ευρωπαϊκή βιομηχανία. Τέτοια προϊόντα ήταν κυρίως το μετάξι, τα νήματα και τα δέρματα.

Η ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών και του εξωτερικού εμπορίου στον ελληνικό χώρο είχε για συνέπεια να συγκεντρωθούν οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες –εμπορικές, ναυτιλιακές, χρηματιστικές, βιομηχανικές– στις πόλεις, οι οποίες επίσης αναπτύχθηκαν και, αρκετές απ' αυτές, προσλάμβαναν σιγά σιγά τη μορφή πραγματικών αστικών κέντρων.

Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών με τον ελληνικό χώρο έπαιξαν οι ελληνικές παροικίες της Ευρώπης. Αυτές, δημιουργημένες σιγά σιγά από τη στιγμή της υποταγής του ελληνισμού και από ποικίλες αιτίες, αυξήθηκαν σε αριθμό και μεγάλωσαν σε όγκο, ώστε στο 18ο αιώνα, πολλές απ' αυτές, έπαιξαν βασικό οικονομικό ρόλο στις ευρωπαϊκές χώρες, αφού αποτέλεσαν τον εμπορικό σύνδεσμο ανάμεσα στις χώρες αυτές και στον ελληνικό καθώς και στον οθωμανικό ευρύτερα χώρο. Έχοντας μια σχετική ελευθερία στην άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων και στην οργάνωση της παιδείας τους, οι Έλληνες των παροικιών κατόρθωσαν να διατηρήσουν αναλλοίωτα τα εθνικά τους χαρακτηριστικά και στενή την επαφή τους με τον ελληνικό χώρο.

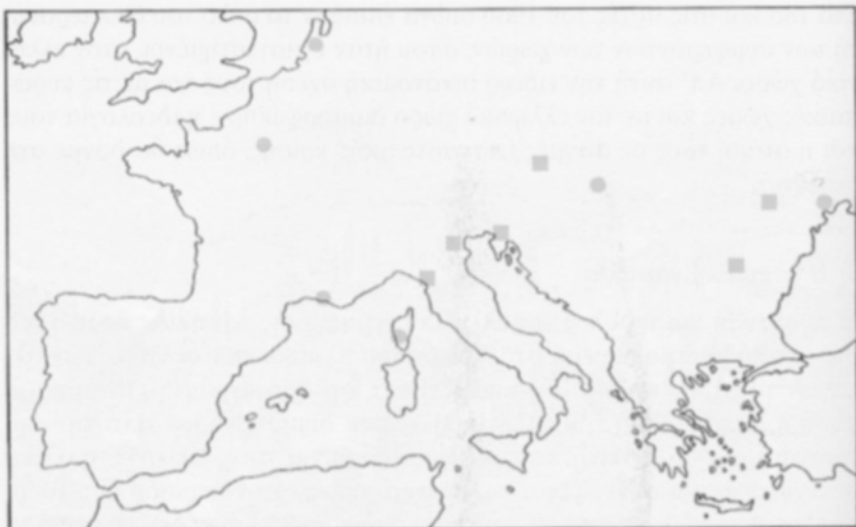
Στο 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα έπαιξαν το ρόλο του διεκπεραιωτή των συμφερόντων των χωρών, όπου ήταν εγκατεστημένοι, στον ελληνικό χώρο. Απ' αυτή την ειδική οικονομική σχέση τους και με τις ευρωπαϊκές χώρες και με τον ελληνικό χώρο διαμορφώθηκε η ιδεολογία τους και η στάση τους σε στιγμές επαναστατικής κρίσης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

β) Η εμπορική ναυτιλία

Η ανάπτυξη και ο ρόλος της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας ήταν η πιο σημαντική μεταβολή μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των οικονομικών αλλαγών του 18ου αιώνα. Ξέρουμε, βέβαια, ότι η γεωγραφική θέση και η φυσική διαμόρφωση του ελληνικού χώρου δημιούργησαν από την αρχαιότητα μια θαλασσινή, ναυτική παράδοση για τους Έλληνες, η οποία συνεχίστηκε και συνεχίζεται ως σήμερα· όμως, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ ως τις αρχές του 18ου αιώνα οι Έλληνες δεν είχαν παρά λίγα πλοιάρια, με τα οποία έκαναν κοντινές μεταφορές (ακτοπλοία) ή πειρατεία, η μεγάλη ανάπτυξη του εξωτερικού και εσωτερικού εμπορίου, καθώς και η διεθνής συγκυρία, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για το σχηματισμό ενός μεγάλου εμπορικού στόλου, που σύντομα αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα της ελληνικής παρουσίας στη διεθνή αγορά.

Έτσι, από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα άρχισε να σχηματίζεται ο ελληνικός εμπορικός στόλος, ο οποίος μέσα σε μισό περίπου αιώνα έφτασε να αριθμεί πάνω από 2.000 μικρά και μεγάλα πλοία. Από το τέλος του αιώνα αυτού είχαν σχηματιστεί σημαντικά ναυτιλιακά κέντρα (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά ήταν τα κυριότερα) και οι Έλληνες ναυτικοί έκαναν μεγάλα και τολμηρά ταξίδια στον Εύξεινο και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, συχνά και έξω απ' αυτήν. Ύστερα από σκληρό ανταγωνισμό με τους εμπορικούς στόλους των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατόρθωσε να κυριαρχήσει, ιδιαίτερα στις μεταφορές του ανατολικομεσογειακού χώρου.

Η ξαφνική αυτή αύξηση του ελληνικού εμπορικού στόλου οφειλόταν και στη διαθεσιμότητα κεφαλαίων που είχαν συσσωρευθεί στην ελληνική αγορά από την αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών, στα μεγάλα κέρδη από τα πολλά ταξίδια και τη φτηνή εργατική δύναμη και σε ορισμένα διεθνή γεγονότα. Αυτά τα τελευταία ήταν κυρίως δύο: Η συνθήκη του Κιουταούκ-Καϊναρτζή (1774), με την οποία η Ρωσία απέκτησε το δικαίωμα να υπερασπίζεται τους ορθόδοξους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι Έλληνες ναυτικοί το δικαίωμα να ταξιδεύουν με ρωσική σημαία· η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοι του Ναπολέοντα, οι οποίοι άφησαν στην ελληνική εμπορική ναυτιλία ελεύ-

Οι κυριότερες ελληνικές παροικίες της Ευρώπης στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

θερο το πεδίο για δράση στην ανατολική Μεσόγειο και της επέτρεψαν να ριψοκινδυνεύει την τροφοδοσία με δημητριακά των αποκλεισμένων ευρωπαϊκών λιμανιών και να αποκομίζει πολύ μεγάλα κέρδη.

Η ανάπτυξη της εμπορικής μας ναυτιλίας ευκολύνθηκε επίσης από δύο λειτουργικούς παράγοντες: Ο ένας ήταν ότι το κεφάλαιο για την κατασκευή ή την αγορά του πλοίου σχηματιζόταν συνεταιρικά, ήταν δηλαδή ένα εταιρικό κεφάλαιο και κάθε πλοίο αποτελούσε μια εταιρία. Δε γνωρίζουμε παρά ελάχιστες περιπτώσεις που ένα πλοίο ήταν ιδιοκτησία ενός ατόμου· ο άλλος λειτουργικός παράγοντας ήταν ότι το ελληνικό εμπορικό πλοίο, εκτός από μεταφορικό μέσο, ήταν το ίδιο και ένας έμπορος. Με τον ίδιο τρόπο που γινόταν για την κατασκευή ή την αγορά, κάθε φορά που ήταν να ταξιδέψει ένα πλοίο συγκεντρωνόταν ένα εταιρικό κεφάλαιο (σερμαγιά) για την αγορά του εμπορεύματος. Ο τρόπος αυτός της λειτουργίας της εμπορικής ναυτιλίας μαρτυρεί μια εξελιγμένη μορφή εταιρικής οργάνωσης, αλλά ταυτόχρονα ήταν ένας τρόπος για να κινητοποιούνται μεγάλα και μικρά κεφάλαια, ακόμη και μικρές οικονομίες, πράγμα που σημαίνει ότι για τα κέρδη της εμπορικής ναυτιλίας είχαν ενδιαφέρον πολλοί άνθρωποι.

Από όσα εκτέθηκαν πιο πάνω διαπιστώθηκε ότι η εμπορική μας ναυτιλία παρουσίαζε αρκετές ιδιομορφίες και το γεγονός ότι γνώρισε μια μεγάλη ακμή εξαιτίας της διεθνούς συγκυρίας της έδινε ένα χαρακτηριστικό: Ταγμένη στην υπηρεσία των μεγάλων ευρωπαϊκών συμφε-

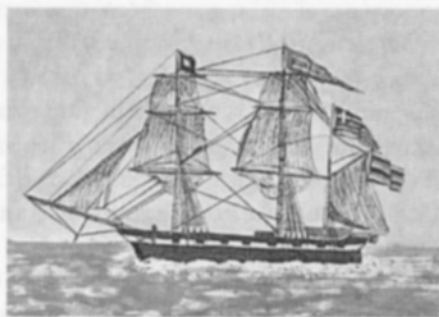
μαρτυρία

Οι ναῦται ἡγείροντο πρό τῆς ἡοῦς καί μετὰ τήν προσευχήν ἐκαθάριζον καλῶς τό πλοῖον ἔσωθεν καί ἔξωθεν, λαμβάνοντες μετὰ ταῦτα ἐν ποτήριον ρακίου, τό ὁποῖον ἀκολουθεῖ μετ' ὀλίγον τό πρόγευμα... Τρίς καθ' ἐκάστην ἐτίθεντο αἱ τράπεζαι, καί εἰς μέν τό πρόγευμα ἐδίδετο τυρός καί σαρδέλλαι καί ἐν ποτήριον οἴνου εἰς ἕκαστον, εἰς δέ τό γεῦμα ἰχθύες, κρέας ταριχευτόν καί τρία ποτήρια οἴνου. Τό δέ δεῖπνον ὠμοίαζε τό πρόγευμα. Ἡ τράπεζα ὁμῶς τοῦ πλοιάρχου συνεκροτεῖτο ἀπό τοὺς ὀρνιαῖους καί τά ἐν τῷ πλοίῳ λαμβανόμενα ζῶα. Εἰς αὐτήν μόνος ὁ Γραμματεὺς ἐλάμβανε μέρος, ὁ δέ Ναύκληρος ἐγεύετο κατ' ἰδίαν ἐν τῇ τροφαποθήκῃ. Τελευταῖοι ἔτρωγον οἱ μουῦτσοι, οἵτινες ἐπεστάτουں καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τῶν τραπεζῶν, ὑπηρετοῦντες.

Από τῆ ζωῆ των ναυτικῶν. Περιγραφή
του Ὑδραίου εφοπλιστῆ Γ.Δ. Κριεζή.

ρόντων, ἡ ἐλληνική ἐμπορική ναυτιλία γνώρισε μια βαθιά κρίση, ὅταν, με το τέλος του ευρωπαϊκοῦ πολέμου γύρω στο 1815, οἱ ευρωπαϊκές δυνάμεις δε χρειάζονταν πια τις υπηρεσίες της. Ἡ κρίση αὐτή ἦταν μέρος μιας γενικότερης οικονομικῆς κρίσης στον ἐλληνικό χώρο, ἡ οποία δεν αποκλείεται να επιτάχυνε τὴν ἐκρηξὴ τῆς Επανάστασης τοῦ 1821.

Ὑδρα	120	μεγάλα	πλοία
Σπέτσες	60	»	»
Πόρος	4	»	»
Ψαρά	60	»	»
Μύκονος	22	»	»
Σύμη	25	»	»
Καστελόριζο	30	»	»
Χίος	6	»	»
Σκύρος	12	»	»
Σκόπελος	35	»	»
κ.λπ.			

Ένα ἐλληνικό ἐμπορικό πλοίο στις αρχές
του 19ου αἰῶνα.

Ἡ δύναμη τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου στις αρχές τοῦ 19ου αἰῶνα κατὰ το Γάλλο πρόξενο Rouquerville. Στην πραγματικότητα ὁ ἀριθμὸς των ἐλληνικῶν καραβιῶν ἦταν μεγαλύτερος.

γ) Ο βιοτεχνικός χώρος

Όπως και στις άλλες δραστηριότητες, έτσι και στη βιοτεχνία παρατηρούνται ριζικές αλλαγές στο 18ο αιώνα: Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες που υπήρχαν άλλαξαν μορφή και χαρακτήρα και αύξησαν τις εργασίες τους, ενώ δημιουργήθηκαν νέοι τομείς της βιοτεχνικής και βιομηχανικής παραγωγής. Η βιοτεχνική εργασία έπανε σιγά σιγά να έχει τον οικιακό της χαρακτήρα και οι συντεχνίες έδωσαν τη θέση τους σε ανοιχτές εταιρίες, στις οποίες ήταν δυνατό να συμμετέχουν μικροί και μεγάλοι κεφαλαιούχοι ή και απλοί εργαζόμενοι, όπως συνέβαινε και στην εμπορική ναυτιλία. Η αύξηση του κύκλου εργασιών, καθώς και η δημιουργία νέων βιοτεχνικών και βιομηχανικών κλάδων ήταν συνέπειες της ανάπτυξης των εμπορικών ανταλλαγών και της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς.

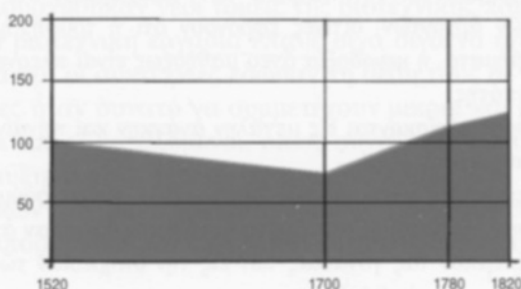
Οι κυριότεροι βιομηχανικοί και βιοτεχνικοί κλάδοι στο 18ο αιώνα ήταν η νηματουργία, η υφαντουργία, η μεταξουργία, η σαπυνοποιία, η βυρσοδεψία και η ναυπηγική και ήταν δραστηριότητες κυρίως του παρόλου και του ορεινού ελληνικού χώρου.

Η δραστηριότητα του βιοτεχνικού και βιομηχανικού χώρου έδινε τη σωστή ώθηση στην οικονομική λειτουργία, γιατί η ορθή αναπτυξιακή πορεία απαιτεί την επένδυση στη βιομηχανία κεφαλαίων που συσσωρεύτηκαν από το εμπόριο και τις μεταφορές. Ήταν μάλιστα μια στιγμή κατάλληλη (τέλος 18ου-αρχές 19ου αιώνα), αφού στη Δυτική Ευρώπη ήταν η εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Ωστόσο, όπως συνέβη και με τους άλλους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας, η βιοτεχνία και η βιομηχανία αναπτύχθηκαν μέσα σε συνθήκες ευκαιριακές και η παραπέρα εξέλιξή τους ήταν συνάρτηση των ξένων συμφερόντων στη διεθνή αγορά. Καθώς το σύνολο των οικονομικών λειτουργιών στον ελληνικό χώρο ήταν εξαρτημένο από τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών χωρών, οποιοσδήποτε ανταγωνισμός ήταν μοιραίο να αποβεί σε βάρος των ελληνικών δραστηριοτήτων, όχι μόνο γιατί στο οικονομικό επίπεδο ο συναγωνισμός με τα ευρωπαϊκά προϊόντα ήταν δύσκολος, αλλά και γιατί η ελληνική βιοτεχνική παραγωγή ήταν εκτεθειμένη στην τουρκική αυθαιρεσία και βία.

Κάτω απ' αυτές τις προϋποθέσεις δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούμε γιατί τα βιοτεχνικά κέντρα του ελληνικού χώρου γνώρισαν αρκετά σύντομα την παρακμή: Έλλειψη αγορών στην Ευρώπη για τα ελληνικά προϊόντα, εξαιτίας του συναγωνισμού των ευρωπαϊκών, αδυνάτισμα της απορροφητικής ικανότητας της εσωτερικής αγοράς, εξαιτίας της γενικότερης οικονομικής κρίσης, της ανεργίας και της ακρίβειας.

Πρώτα γνώρισαν την παρακμή τα βιοτεχνικά κέντρα του ορεινού χώρου (νηματοργία, μεταξουργία κ.λπ.) στα τελευταία χρόνια του

18ου και στα πρώτα του 19ου αιώνα και ακολούθησαν αυτά του παραλιακού, που η ύπαρξή τους, όπως είπαμε, είχε άμεση σχέση, κυρίως, με την ακμή και, επομένως, και με την παρακμή της εμπορικής γαυτιλίας.

Κίνηση του πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο.

Θεσσαλονίκη	80.000 (1780)
Ιωάννινα	30.000 (1809)
Μιστράς	20.000 (1805)
Πάτρα	16.000 (1815)
Σπέτσες	21.500 (1808)
Υδρα	28.000 (1821)
Λάρισα	25.000 (1803)

Σπέτσες:	
1808	21.500
1820	8.000
1832	4.000
Υδρα:	
1794	11.000
1809	22.000
1821	28.000
1832	16.000

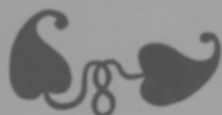
Ο πληθυσμός μερικών πόλεων.

ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

**ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
ΣΠΥΡΟΥ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ**

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ**

ΘΕΜΕΛΙΟ

14^η Έκδοση

II. ΝΙΚΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ (1875-1909)

1. Οικονομική ανάπτυξη

Οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που πέτυχε η Έπανάσταση του 1862 και κάποια σχετική σταθερότητα της πολιτικής ζωής, κυρίως απ' το 1875, έδωσαν νέα ώθηση στην οικονομική άνοδο που σημειώθηκε την προηγούμενη περίοδο.

Το κράτος κάνει υπολογίσιμες προσπάθειες για τη βελτίωση των συγκοινωνιών. Στο ύφιστάμενο οδικό δίκτυο, που δεν ξεπερνά τα 450 χλμ., προσθέτονται, στο 1864, τα 853 χλμ. των δρόμων στα νησιά του Ιονίου και κατασκευάζονται μεταξύ 1867 και 1909, κυρίως χάρη στην πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη, άλλα 2.750 χλμ. περίπου. Την ίδια εποχή αναπτύσσεται σημαντικά το σιδηροδρομικό δίκτυο. Τα δημόσια έργα, ή διάνοξη του Ισθμού της Κορίνθου (1882-1893), ή επίσκεψη των λιμανιών, συμπληρώνουν αυτές τις προσπάθειες. Τα όφελη της πολιτικής αυτής γίνονται πολύ γρήγορα αισθητά στο εμπόριο, που μαζί με τη ναυτιλία παραμένει πάντα η κύρια οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων. Το εξωτερικό εμπόριο ανέρχεται από 69,94 (χρυσές δραχμές κατά κάτοικο) για τα χρόνια 1861-1870, σε 93,57 για τα 1871-1880, σε 97,89 για τα 1881-1890, σε 80,23 για τα 1891-1900 και σε 94,96 για τα χρόνια 1901-1910. Η ναυτιλία σημειώνει πιο γρήγορες προόδους. Η χωρητικότητα των ατμοπλοίων αυξάνει πάντα σε βάρος των ιστιοφόρων, που εντούτοις διατηρούν την υπεροχή ως τα 1900. Ο ακόλουθος πίνακας δίνει μια ιδέα αυτής της εξέλιξης.

Έτη	Ιστιοφόρα και μηχανήματα	Χωρη- τικότητα	Ατμόπλοια	Χωρη- τικότητα
1875	5.410	253.781 τόν.	37	8.241 τόν.
1895	1.059	246.196	107	144.975
1915	884	107.466	475	893.650

Η αγροτική παραγωγή σημειώνει επίσης αύξηση. Οι καλλιεργούμενες επιφάνειες, 70.000 περίπου εκταρίων στα 1860, περνούν σε 111.000 εκτάρια το 1911. Η αύξηση φαίνεται κυρίως

στά εξαγωγήμα προϊόντα, ιδιαίτερα στη σταφίδα (195 χιλιάδες βενετικές λίτρες τὸ 1880, 312 τὸ 1890, 341 τὸ 1905, 398 στὰ 1908 - 1909, 253 τὸ 1910). Αὐτὸ ὅμως ποὺ χαρακτηρίζει οὐσιαστικά τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἡ εἰσροὴ στὴ χώρα ἐλληνικῶν καὶ ξένων κεφαλαίων κι ἡ συνακόλουθη ἐμφάνιση τῆς βιομηχανίας καθὼς κι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης καὶ τῶν Τραπεζῶν. Ὁ αὐξανόμενος συνεχῶς ἐθνικισμὸς στὶς βαλκανικὲς χώρες, οἱ δυσχέρειες στὴν Τουρκία, ἡ ἐθνικιστικὴ κίνηση τῶν «Νεοτούρκων» ὑποχρεώνουν τοὺς Ἕλληνες καπιταλιστὲς, ποὺ εἶναι ἐγκαταστημένοι σ' αὐτὲς τὶς χώρες, νὰ μεταφέρουν τὰ κεφάλαιά τους στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τὰ ἐπενδύσουν σὲ βιομηχανικὲς καὶ τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις, ποὺ τοὺς ἀφήνουν μεγάλο καὶ σίγουρο κέρδος, ἐξαιτίας τῆς ἑλλειψῆς κεφαλαίων στὴν Ἑλλάδα καὶ τοῦ πολὺ ὑψηλοῦ ποσοστοῦ τόκου (30 ὡς 40 %). Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ κ' αἰ. ὁ ρυθμὸς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας μένει πολὺ ἀργός. Τὸ 1875 τὰ λίγα ὑφαντουργικὰ ἐργοστάσια ἢ ἐργοστάσια τροφίμων δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς ἀπλῆς βιοτεχνίας. Οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ πραγματικὴ βιομηχανία ἀρχίζουν μὲ τὴν ἱδρυση μερικῶν ἐταιρειῶν, κατὰ πλειοψηφία ξένων, πρὸς ἐκμετάλλευσή τῶν ὀρυχείων (Λαύριο), οἱ ὁποῖες πολλαπλασιάζονται ἀπ' τὸ 1904. Νά ἕνας πίνακας τῆς βιομηχανικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἑλλάδας ὡς τὰ 1890.

Ἔτη	Ἑργοστάσια	Ἀτμοκίνητα Ἑργοστάσια	Ἱσχύς
1867	168	22	291 cv
1874	199	95	1.967 »
1889	145		5.588 »

Ἡ πίστη καὶ οἱ Τράπεζες σημειώνουν πολὺ πρὸς γρήγορὴ ἀνάπτυξη. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐλέγχει τὴν οἰκονομία τῆς χώρας, καὶ τὴν Ἴονικὴ Τράπεζα, δημιουργεῖται στὴν Ἑλλάδα σειρά νέων ὁργανισμῶν π.χ. ἡ Τράπεζα Ἡπειροθεσσαλίας τὸ 1882, ἡ Κρητικὴ Τράπεζα τὸ 1889, ἡ Τράπεζα Ἀθηνῶν τὸ 1893, ἡ Λαϊκὴ Τράπεζα τὸ 1905, ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τὸ 1907, καὶ ἀσφαλιστικὲς ἢ ἄλλες ἐταιρεῖες.

2. Πάλι ἀνάμεσα στὶς παλιὲς ὀλιγαρχικὲς κλάσεις καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη

Οἱ μεταβολὲς τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1875 καὶ 1909 τροποποίησαν βαθιὰ τὶς σχέσεις τῶν κοινωνικῶν ομάδων, καί, προκαλώντας τὴ γένεση ἄλλων, τόνισαν τὶς κοινωνικὲς

διαφοροποιήσεις. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξις ξεπερνᾷ γιὰ πρώτη φορά τὸ ἐμπορευματικὸ στάδιο. Ἡ δημιουργία τῆς βιομηχανίας, ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καὶ τῶν Τραπεζῶν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε, κυρίως γιὰ τὴν περίοδο ἀπ' τὸ 1900, γιὰ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξις, ποῦ, ὡς ἓνα βαθμὸ, μπαίνει στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἑλληνικὲς ναυτικὲς ἐταιρεῖες ἐμφανίζονται στὴν ὑπερωκεάνεια ναυσιπλοΐα καὶ τὸ 1914 ἡ Ἑλλάδα κατέχει τὴ δέκατη σειρὰ (τὴν ἕκτη σὲ σχέση μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς) ἀνάμεσα στὶς ναυτικὲς δυνάμεις. Παράλληλα, ὁ ἀριθμὸς τῶν μικροαστῶν αὐξάνει καὶ ἡ ἐπίδρασή τους σηματοθεῖ ὅλο καὶ περισσότερο τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς περνᾷ ἀπὸ 8% περίπου τὸ 1853 σὲ 28% τὸ 1879 (σὲ σύνολο 1.679.470) καὶ σὲ 33% τὸ 1907 (σὲ σύνολο 2.631.952). Ἡ διανομὴ 265.000 ἑκταρίων ἐθνικῶν γαιῶν μεταξὺ 1871 καὶ 1911 συμβάλλει στὸ σχηματισμὸ μιᾶς κατηγορίας μικρῶν καὶ μεσαίων γαιοκτημόνων, ποῦ ὁ καθένας τους κατέχει 2-8 ἑκτάρια. Ἡ ἀνάλογη αὐξηση τῆς βιομηχανίας δυναμώνει τὴν ἐργατικὴ τάξις (οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ὑπολογίζονται τὸ 1870 σὲ 7.300 περίπου καὶ τὸ 1917 σὲ 35.000), ποῦ οἱ πρῶτες τῆς ἐκδηλώσεις σημειώνονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ νέα στοιχεῖα καὶ τίς παλιὰς κλάσεις, τίς προσκολλημένες μὲ πείσμα στὸ παρελθόν, ποῦ ἡ ὑποστηρίξις τοῦ Στέμματος τις ἔκανε ἰσχυρὸ πολιτικὸ παράγοντα, ἐκδηλώνεται στὸ ἐξῆς ὅλο καὶ σαφέστερα. Πρῶτο σημεῖο τοῦ γεγονότος αὐτοῦ στάθηκε ἡ πόλωση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Τὴν πληθώρα τῶν κομμάτων, ποῦ εἶχαν κέντρο ἓνα ἰσχυρὸ ἀρχηγὸ χωρὶς συγκεκριμένο πρόγραμμα, διαδέχονται, ἀπ' τὸ 1880 περίπου, δυὸ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ μὲ σαφέστερες τάσεις: τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς τάξεως, οἱ διανοούμενοι καὶ μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὸ Χαρίλαο Τρικούπη· οἱ συντηρητικοὶ καὶ οἱ δυνάμεις τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὸν Κουμουνδούρο, ποῦ τὸ κόμμα του, ἀπορροφισμένον ἀπὸ τ' ἀστικά του στοιχεῖα, ἐγκαταλείπει τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα ποῦ εἶχε δεῖξει ὡς τότε. Τὸ κόμμα αὐτό, ποῦ ἡ ἡγεσία του περνᾷ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κουμουνδούρου (1883) σὲ Θ. Δεληγιάννη, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀντίσταση τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν κωλυσιεργίαν στὶς προσπάθειες τοῦ Τρικούπη.

Ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ 1875 καὶ στὰ 1881 οἱ συνεχεῖς ἀποτυχίες στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ φανερόνουν τὴ χρεωκοπία τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ὁ Τρικούπης ἀπ' τίς πρῶτες του κιόλας κυβερνήσεις (1875 καὶ 1880) παρουσιαζόταν ὡς ἡ

μόνη ικανή προσωπικότητα ν' αναδιοργανώσει τὸ κράτος. Οἱ ἐκλογές τοῦ 1881 τοῦ δίνουν γιὰ πρώτη φορά σημαντικὴ πλειοψηφία καὶ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσει τὴν πρώτη σταθερὴ του κυβέρνηση (1882 - 1885). Ἀπὸ τότε κυβερνᾷ τὴ χώρα ὡς τὸ 1895, μὲ μερικὲς διακοπές. Ἡ ἐσωτερικὴ του πολιτικὴ δὲν ἀποβλέπει παρὰ σὲ περιορισμένη πολιτικὴ μεταρρύθμιση καὶ σὲ ὁμαλότερη λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστώτος, πού εἶχε ἀλλοιωθεῖ ἀπ' τὴ διαφθορά. Ὁ Τρικούπης ἀναδιοργανώνει τελείως τὸ στρατό, τὴ διοίκηση καὶ τὴ δικαιοσύνη τῆς χώρας. Ἡ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου γιὰ τὸ ἀμετάθετο τῶν δικαστῶν, ἡ κατάργηση τῆς κατάσχεσης τῶν ὑπαλλήλικῶν ἀποδοχῶν καὶ τοῦ μισθοῦ τῶν ἀξιωματικῶν, ἡ ἐξυγίανση τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, ὁ νόμος γιὰ τὰ ἀναγκαῖα προσόντα τῶν ὑπαλλήλων, ἡ ὀργάνωση τῆς Ἀστυνομίας καὶ ὁ νέος ἐκλογικὸς νόμος μὲ τὴν εὐρεία περιφέρεια καὶ μὲ τὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν, ὅλ' αὐτὰ τὰ μέτρα τείνουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ διοίκηση τίμια καὶ ἀνεξάρτητη ἀπ' τοὺς πολιτικούς. Τὸ σπουδαιότερο ἔργο τοῦ Τρικούπη εἶναι ἡ μεγάλῃ σειρά τῶν δημόσιων ἔργων, πού γι' αὐτὰ μιλήσαμε καὶ πού μετέτρεψαν τὴ φυσιογνωμίαν τῆς χώρας.

Ἐντούτοις, ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη εὐνοοῦσε ἀποκλειστικὰ τὸ μεγάλο κεφάλαιο καὶ ἦταν ἐξαιρετικὰ δυσβάσταχτη γιὰ τίς μεσαῖες τάξεις καὶ τὸ λαό. Ἔτσι, στὴ συστηματικὴ κωλυσιεργία τῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων, τῶν συγκεντρωμένων γύρω στὸ Δεληγιάννη, προσθέτονταν ἡ ἐχθρότητα τῆς μεσαίας καὶ μικροαστικῆς τάξης καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ ἐργατικοῦ κόσμου, ὅπου ἡ δημαγωγία τοῦ Δεληγιάννη εὗρισκε πρόσφορο ἔδαφος. Ἡδη, πρὶν ἀπ' τὸν Τρικούπη, τὸ κράτος δὲν μπορούσε νὰ καλύψει τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ, παρὰ μὲ δανεισμό ἀπ' τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα καὶ ἀπὸ μερικοὺς πλούσιους Ἑλλήνες τραπεζίτες. Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ ἡ ἑλληνικὴ κινητοποίηση κατὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (βλ. σελ. 107), αὐξήσαν τὸ ἐσωτερικὸ χρέος, καὶ ὁ Τρικούπης κατέφυγε σὲ νέα δάνεια καὶ στὴν αὐξηση τῶν φόρων γιὰ νὰ ἄρει τὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία καὶ νὰ ἐκτελέσει τὰ δημόσια ἔργα του. Στὰ ἐσωτερικὰ δάνεια προσθέτονταν τῶρα τὰ ἐξωτερικά. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού τὸ ξένο κεφάλαιο, προπαντὸς τὸ ἀγγλικό, ἀρχίζει νὰ εἰσρέει μαζικά. Ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1879 καὶ 1893 τὸ ποσὸ τῶν ἐξωτερικῶν δανείων ἀνέβηκε σὲ 639.739.000 φράγκα ὀνομαστικὸ κεφάλαιο καὶ 468.358.500 φράγκα πραγματικόν. Ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ δανείου ἀποροφᾷ τὰ 40 ὡς τὰ 50% τῶν κρατικῶν ἐσόδων καί, ἐνῶ τὸ ποσὸ πού ἦρθε πραγματικὰ στὴν Ἑλλάδα μεταξὺ 1879 καὶ 1890 δὲν ὑπερβαίνει τὰ 359 ἑκατομύρια, ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ δανείου

Ξεπερνᾷ ὑπέρμετρα τὰ εἰσπραχμένα ποσά. Ἐπιπρόσθετα πολὺ μικρὸ μέρος ἀπ' αὐτὰ τὰ χρήματα χρησιμοποιήθηκε σὲ παραγωγικά ἔργα (6% περίπου)· τὸ μεγαλύτερο τμήμα ἀφιερώθηκε εἴτε στὴ βελτίωση τῆς θέσης τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας καὶ τῆς Τράπεζας «Ἡπειροθεσσαλίας» ἢ γιὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ ἐσωτερικὰ δάνεια. Τὸ φορολογικὸ σύστημα ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Τρικούπης καὶ στηρίχτηκε στοὺς ἔμμεσους φόρους, ἄφηνε τὸ εἰσόδημα καὶ τὸ κεφάλαιο σχεδὸν ἐλεύθερα, ἐνῶ τὸ κατὰ κεφαλὴ ποσοστὸ τοῦ φόρου ἀνερχόταν τὸ 1893 σὲ 36,50 ἀντὶ γιὰ 19 τὸ 1874. Οἱ σύντομες κυβερνήσεις τοῦ Δεληγιάννη ἀπ' τὸ 1885 ὡς τὸ 1886 καὶ ἀπὸ τὸ 1890 ὡς τὸ 1892 ἐπιδείνωσαν τὴν κατάστασι, παρὰ τὰ πρόσκαιρα δημαγωγικὰ μέτρα. Τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ αὐξάνοταν ὁλοένα : 30 ἑκατομμύρια τὸ 1884, 61 τὸ 1885, 66 τὸ 1886. Οἱ ἐλληνικὲς κυβερνήσεις ἐξαρτῶνταν ἀπ' τὴν καλὴ θέλησι τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων τραπεζιτῶν, ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴ δημιουργία Κρατικῆς Τράπεζας, ποὺ, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ὁθωμανικῆς, θὰ συγκέντρωνε τοὺς πιστωτὲς τοῦ κράτους, θ' ἀναλάβαινε τὴν ἐξυπηρέτησι τοῦ δημόσιου χρέους καὶ θὰ εἰσέπραττε ὅλα τὰ κρατικὰ ἔσοδα. Οὔτε ὁ Τρικούπης, οὔτε ὁ Δεληγιάννης τόλμησαν νὰ φτάσουν ὡς ἐκεῖ. Ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλο, ἐξαναγκάστηκαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' τὴν ἐξουσία. Στὸ μεταξύ, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν πιστωτῶν ἀπ' ὅλες τὶς χῶρες συνέρχονταν στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν διεθνή ἐλεγχό. Ὁ Τρικούπης, ξαναπαίρνοντας τὴν ἐξουσία τὸ 1893, κήρυξε τὴ χρεωκοπία. Ἡ Αὐλὴ, ἡ ἀντιπολίτευσι καὶ οἱ τραπεζίτες συμμάχησαν ἐναντίον του. Ἐχασε τὶς ἐκλογὰς τοῦ 1895 καὶ ἀποθαρρυνένος ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀγρονη πάλι, ἐγκατέλειψε τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀποσύρθηκε στὶς Κάννες ὅπου καὶ πέθανε.

Ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς τραπεζίτες ποὺ συμμάχησαν μὲ τὶς παλιὰς κλάσεις, ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις ἦταν πολὺ ἐνοχλημένες καὶ δυσανεσστημένες ἀπ' τὴν πολιτικὴ τῆς χρεωκοπίας. Οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἐφοπλιστὲς ἐβλεπαν τὸ ἐμπόριο νὰ παρακμᾷ. Ὁ μέσος ὄρος κατὰ κάτοικο ἔπεσε κατὰ τὴν περίοδο 1891-1900 σὲ 50,17 γιὰ τὶς εἰσαγωγὰς καὶ 36,05 γιὰ τὶς ἐξαγωγὰς, ἐναντι 57,09 καὶ 40,80 στὴν περίοδο 1881-1890. Ἡ τιμὴ τοῦ συναλλάγματος μὲ τὸ Παρίσι ἀνέβαινε πάντα : 1,19 τὸ 1891, 1,67 τὸ 1897, 1,64 τὸ 1900. Ἡ κατάστασι τῆς ἀγροτιᾶς ἦταν ἀκόμα χειρότερη. Οἱ συνθήκες διαβίωσής της δὲν εἶχαν καθόλου βελτιωθεῖ. Ἡ προσάρτησι τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀρτας, μεγάλων πεδινῶν περιοχῶν ὅπου ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα, ἀποκάλυπτε πῶς καθαρὰ τὴ μεσαιωνικὴ ὁψι τῆς Ἑλλάδας. Ἡ

μεγάλη ιδιοκτησία κατείχε 50,5% τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας ἢ 75% τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους, κι ἀπ' αὐτὸ ἐξηγεῖται ἡ συνεχῆς ἀναταραχὴ τῶν ἀγροτῶν, ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση. Στὴν ἀγροτικὴ ἀναταραχὴ προστίθεται τώρα, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα, τὸ ἐργατικὸ ζήτημα. Οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν ἐργατῶν ἦταν σχεδὸν οἱ ἴδιες ὅπως στὶς ἄλλες χώρες: δώδεκα ὡς δεκαπέντε ὥρες δουλειᾶς τὴ μέρα καὶ ἡμερομίσθια ποὺ κυμαίνονταν μεταξὺ 3 καὶ 5 δρχ. γιὰ τοὺς ἄνδρες καὶ 0,75 καὶ 1,30 γιὰ τὶς γυναῖκες (1912). Ἡ νομισματικὴ κρίση τοῦ 1879, ποὺ μείωσε τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη 30 ἕως 50%, ἔδωσε τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἐργατικὴ πάλη. Οἱ ἐργάτες τῶν ναυπηγείων τῆς Σύρας ἰδρύουν τὸν ἴδιο χρόνο σωματεῖο καὶ ἐξαπολύουν τὴν πρώτη ἀπεργία. Ἀπὸ τότε δημιουργοῦνται κι ἄλλα ἐργατικά σωματεῖα κι οἱ ἀπεργίες πολλαπλασιάζονται. Ἡ σπουδαιότερη ἦταν τῶν μεταλλωρῶν τοῦ Λαυρίου τὸ 1896, ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σημειώθηκαν αἱματηρὲς συμπλοκὲς ἀνάμεσα στὴ χωροφυλακὴ καὶ στοὺς ἐργάτες. Ἀλλ' οἱ ἐργατικὲς ὁργανώσεις δὲν ἦταν ὡς τότε παρὰ σωματεῖα ἀλληλεγγύης μὲ πνεῦμα περισσότερο συντεχνιακὸ παρὰ συνδικαλιστικόν. Οἱ ἐργοδότες μετεῖχαν σ' αὐτὰ μαζὶ μὲ τοὺς ἐργάτες. Τὸ καθαυτὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει μόνο μὲ τὴ δημιουργία τῶν ἐργατικῶν κέντρων τοῦ Βόλου (1905) καὶ τῆς Λάρισας (1910).

3. Ἡ Ἑλλάδα καὶ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα

Ὅλη ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλων τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ὡς τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ παρὰ σὰ λεπτομέρεια τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Ἀκόμα, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ καθορίζεται, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, ἀπὸ τὴ στάση τῆς Μεγάλης Βρετανίας σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ ζήτημα γιὰτὶ ἀπ' τὶς τρεῖς δυνάμεις ποὺ ἀνέλαβαν τὴν «προστασίαν» τῆς Ἑλλάδας, ἡ Ἀγγλία, ἀδιαφιλονίκητη κυρίαρχος στὴ Μεσόγειο ἀπ' τὸ 19^ο αἰ. κι ἔχοντας στὰ χέρια τῆς τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία, παίζει ἐδῶ πρωταρχικὸ ρόλον. Ἡ ρωσικὴ ἢ ἡ γαλλικὴ ἐπιρροὴ στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι παρὰ παροδικὲς στιγμὲς καὶ ἐπηρεάζουν τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ μόνο ἔμμεσα μὲ τὴ στάση ποὺ κρατοῦσαν ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Πραγματικὰ, ἐφόσον ὁ βρεταννικὸς ἀντικειμενικὸς σκοπὸς ἦταν ἡ οἰκονομικὴ διεύθυνση στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῶν ναυτικῶν ὁδῶν πρὸς τὶς Ἰνδίες ἀπὸ κάθε ἀπειλή, δυὸ οὐσιαστικοὶ παράγοντες

καθορίζουν την πολιτική της : στο ευρωπαϊκό επίπεδο, ο συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στη Μ. Βρετανία και στις αντίπαλές της δυνάμεις· στο τοπικό επίπεδο, ο βαθμός αντίστασης και η ικανότητα της Τουρκίας να χρησιμεύσει ως στοιχείο ισορροπίας στην 'Ανατολή. 'Ετσι, απ' την αρχή του 19^{ου} αί., η Μεγάλη Βρετανία κατεύθυνε την ανατολική της πολιτική έναντιον της Ρωσίας : με το δόγμα της ακεραιότητας της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όταν έβλεπε πώς η Αυτοκρατορία μπορούσε ακόμα ν' αντέξει· με την πολιτική των μεταρρυθμίσεων και τη στρατιωτική και οικονομική υποστήριξη, όταν έβλεπε ότι η κατάσταση του «άσθενους» χειρότερει απ' τα χτυπήματα της Ρωσίας και τα βαλκανικά έθνικά κινήματα που υποστήριζε· απομακρυνόμενη αίσθητά από τις αρχές της και παίρνοντας το μερίδιό της (στην 'Ελλάδα του 1832, στην Αίγυπτο του 1840), όταν ο διαμελισμός της 'Οθωμανικής αυτοκρατορίας γινόταν αναπόφευκτος. 'Αν ο τουρκικός παράγοντας μένει πάντα βασικός στο 'Ανατολικό Ζήτημα για όλες τις αντίπαλες δυνάμεις, έντούτοις και ο σλαβικός κι ο έλληνικός παίζουν κάποιο ρόλο σ' αυτό. 'Αλλ' ένω τα έθνικά συμφέροντα των σλαβικών κρατών συμφωνούσαν σχεδόν πάντα με τη ρωσική πολιτική, ήταν δύσκολο για την 'Αγγλία νά συμβιβάσει τις έλληνικές έθνικές διεκδικήσεις με τη γενική πολιτική της στην 'Ανατολή. 'Από δώ προέρχεται η άμυχανία και η συνεχής αντίφαση της έλληνικής έξωτερικής πολιτικής και των έλληνοβρετανικών σχέσεων.

'Ετσι, στην εποχή άμέσως πριν από το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877, όταν οι βαλκανικοί λαοί εξέγέρθηκαν πάλι, η 'Ελλάδα, κάτω από την έπιροή της 'Αγγλίας που επέσειε μπροστά της τόν πανσλαβιστικό κίνδυνο και της υποσχόταν σέ κοντινό μέλλον την ύπεροχή στα Βαλκάνια, τηρούσε καιροσκοπική στάση και απέκρουε, στα 1875 και 1876, τις προτάσεις της Σερβίας για ανανέωση της έλληνοσερβικής συμμαχίας του 1867. 'Ωστόσο, εκτός από τα «έλληνικά δικαιώματα» στα Βαλκάνια, η 'Αγγλία είχε νά αντίτάξει στην πανσλαβιστική προπαγάνδα μια νέα δύναμη που την πίστευε σάν πιό άποτελεσματική : την κίνηση των «Νεοτούρκων» με τις ύποσχέσεις της για φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις κατά το ευρωπαϊκό σύστημα (παραχώρηση του τουρκικού Συντάγματος το 1876). 'Αλλ' η βρετανική πολιτική των μεταρρυθμίσεων δέν κατόρθωσε νά έμποδίσει το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878.

'Απ' τις αρχές κιόλας του πολέμου η αναταραχή της κοινής γνώμης στην 'Ελλάδα ήταν μεγάλη. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις επικρίνονταν για την αδράνειά τους, οι πατριωτικές έταιρείες ξε-

σῆκωναν τὰ πνεύματα καὶ προετοίμαζαν ἐξέγερση στὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Κρήτη. Ἡ κυβέρνησις Κουμουνοδούρου με ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ Δεληγιάννη διέταξε τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ μπεῖ στὴ Θεσσαλία (Φεβρουάριος 1878). Ἦταν πολὺ ἄργά. Ἡ Τουρκία, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἀδριανούπολης ἀπ' τοὺς Ρώσους, ἔχοντας ὑπογράψει τὴν ἀνακωχὴ (30 Ἰανουαρίου 1878) ἀπειλοῦσε νὰ στείλῃ τὰ διαθέσιμα στρατεύματά της στὴ Θεσσαλία. Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀναγκάστηκαν ν' ἀποσυρθοῦν ἀμέσως καὶ ἡ ἐπέμβασις τῶν δυνάμεων ἐμπόδισε τὴν Τουρκίαν νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον. Στὸ μεταξὺ ἡ Ρωσία ὑπέγραψε μετὰ τὴν Πύλην τὴν προκαταρκτικὴν συνθήκην τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878), ποὺ ὀριζε σημαντικὰς ἐδαφικὰς ἐπαυξήσεις γιὰ τὸ Μαυροβούνιον καὶ τὴ Σερβίαν (οἱ δύο αὐτὲς χώρες καθὼς καὶ ἡ Ρουμανία γίνονταν ἀνεξάρτητα κράτη) καὶ δημιουργοῦσε αὐτόνομον βουλγαρικὴν Ἡγεμονίαν. Δὲν ἦταν εὐκολο στὴ Ρωσίαν νὰ ἐφαρμόσει αὐτὴ τὴ συνθήκην. Μπροστὰ στὴν ἐκδηλῆ ἐχθρότητα τῶν δυτικῶν δυνάμεων, ἀναγκάστηκε ν' ἀποδεχθῇ τὸ γενικὸ διακανονισμὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος μετὰ τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου (1878).

Ἡ Ἑλλάδα, ποὺ ζητοῦσε τὴ Θεσσαλίαν, τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Κρήτην καὶ διακήρυττε ὅτι εἶχε ἀπαιτήσεις, καλὰ θεμελιωμένες, στὴ Μακεδονίαν, τὴ Θράκην καὶ ἄλλου, δὲν πέτυχε ἀπ' τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου παρὰ μόνον, κι αὐτὸ χάρις στὴν ὑποστήριξιν τῆς Γαλλίας, μιὰ εὐχὴ χωρὶς ἀναγκαστικὴ ἰσχύ γιὰ τὴ διόρθωσιν τῶν βορείων συνόρων. Ἡ Κρήτη ἔμενε στὴν κυριαρχίαν τῆς Τουρκίας, ποὺ ὑποχρεωνόταν νὰ ἐφαρμόσει σχολαστικὰ τὸν ὀργανικὸ νόμον τοῦ 1867 καὶ ἡ Κύπρος περνοῦσε στὴν κατοχὴ τῶν Ἀγγλῶν (1872). Περιορίζονταν, ἔτσι, τὰ ἐδαφικὰ πλεονεκτήματα ποὺ εἶχαν παραχωρηθῇ στὴ Σερβίαν καὶ στὸ Μαυροβούνιον καθὼς καὶ τὰ σύνορα, πρὸς Β. τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἴμου, τῆς νέας αὐτόνομης βουλγαρικῆς Ἡγεμονίας· οἱ νότιες ἐπαρχίαι ὡς τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ τὰς Σέρρες, μετὰ τὴν ὀνομασίαν Ἀνατολικὴν Ρωμυλίαν, ξαναγύριζαν στὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν μετὰ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διοριστεῖ χριστιανὸς κυβερνήτης καὶ νὰ εἰσαχθοῦν διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων, χρειάστηκε ἡ ἀνοδος τοῦ Γλάδστονα στὴν ἐξουσίαν (1880) καὶ ἐπίπονος διαπραγματεύσεις ὡς τὸ 1881 γιὰ νὰ βρεθῇ μιὰ λύσις. Ἡ συμφωνία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Μάρτης 1881), ποὺ ἐπικυρώθηκε μετὰ τὴ Σύμβασιν τῆς 2ης Ἰουλίου 1881 ἀνάμεσα στὴν Τουρκίαν καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἔδινε στὴν τελευταίαν τὴ Θεσσαλίαν καὶ τὸ νομὸ τῆς Ἄρτας, ἔναντι ὀρισμένων ὀικονομικῶν ὑποχρεώσεων πρὸς τὴν

Τουρκία και αποζημίωσης τῶν τουρκικῶν περιουσιῶν ποῦ βρίσκονταν στὶς ἀνακτημένες περιοχές.

Τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου ἀποτελεῖ σπουδαῖο σταθμὸ στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Ὁ συσχετισμὸς τῆς ἰσχύος ἀνάμεσα στὶς ἀντίπαλες Δυνάμεις ἀλλάζει μετὰ τὴν ἐμφάνιση νέου ἀνταγωνιστῆ, τῆς Γερμανίας, ποῦ σὲ πλήρη πορεία πρὸς τὴν ἐκβιομηχάνιση, προωθεῖ τὴν Αὐστρία γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴν ὁδὸ τῆς γερμανικῆς διείσδυσης στὴν Ἀνατολή. Ὁ Μπίσμαρκ, ποῦ διευθύνει τὸ γερμανικὸ μπλόκ, ἐπωφελοῦμενος ἀπ' τὸν ἀγγλορωσικὸ ἀνταγωνισμό, προχωρεῖ γρήγορα πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων του. Ἡ Αὐστρία, ἀπ' τὸ 1878, κρατᾷ τὴ Βοσνία καὶ τὴν Ἑρζεγοβίνη καὶ ἐλέγχει οἰκονομικὰ τὴ Σερβία. Ἡ Ρουμανία μπαίνει καὶ αὐτὴ στὴ γερμανικὴ ζώνη ἐπιρῶς καὶ ἡ Βουλγαρία ἀπομακρύνεται ἀπ' τὴ Ρωσία. Ἀλλά, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερο, ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διείσδυση τῆς Γερμανίας στὴν Τουρκία γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο αἰσθητὴ καὶ ἀρχίζει νὰ ἐκτοπίζει τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία. Κατὰ συνέπεια ὁ ἀγγλορωσικὸς ἀνταγωνισμὸς ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὸν ἀγγλογερμανικόν· ὁ σλαβικὸς καὶ ὁ ἐλληνικὸς παράγοντας ἀρχίζουν νὰ ἀποκοτῶν μεγαλύτερη σπουδαιότητα γιὰ τὴν Ἀγγλία. Ἡ Μακεδονία ἀποβαίνει στὸ ἐξῆς τὸ καίριο σημεῖο τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, γιατί ἀποτελεῖ τὸ δρόμο τοῦ «Drang nach Osten» (Ὡθησις πρὸς τὴν Ἀνατολή) τῆς Πρωσίας. Ἡ Μακεδονία, γεωγραφικὸ κέντρο τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, μετὰ σύννορα τὸ Αἰγαῖο πέλαγος καὶ τὸν Ὀλυμπο στὰ νότια, τὴν Πίνδο καὶ τὶς Ἀλβανικὲς Ἀλπεις δυτικὰ, τὴ γραμμὴ Ὁσσόγγοβο-Ρίλα στὰ βόρεια καὶ τὴ γραμμὴ ἀπ' τὶς ἐκβολὲς τοῦ Νέστου ὡς τὴ Ρίλα ἀνατολικά, ἀποτελεῖ καὶ τὸν κύριον ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ὅλων τῶν γειτόνων βαλκανικῶν λαῶν. Ἑλλάδα, Σερβία, Βουλγαρία, ἀκόμα καὶ ἡ Ρουμανία εἶχαν νὰ διεκδικήσουν ἓνα μέρος τοῦ μακεδονικοῦ πληθυσμοῦ, ποῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀνακατωμένος. Ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς, συμπαγῆς στὰ νότια καὶ στὰ παράλια, ἐπεκτεινόταν στὸ ἐσωτερικόν, συγκεντρωμένος κυρίως στὶς πόλεις· ὁ σλαβικὸς πληθυσμὸς, ποῦ τὸν διεκδικοῦσαν Σέρβοι καὶ Βούλγαροι, συμπαγῆς στὰ βόρεια, εἰσχωροῦσε ἐπίσης σὲ πληθυσμικὲς συναθροίσεις ἀσυνεχεῖς πρὸς τὸ νότο, ἐνῶ τὸ σύνολο διακοπτόταν ἀπὸ πληθυσμοὺς βλαχικούς καὶ τουρκικούς. Ἡ σύγκρουση ὀξυνόταν μετὰ τὴν ἀνάμιξη τῶν μεγάλων ἀνταγωνιστικῶν δυνάμεων. Ἡ προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπ' τὴ Βουλγαρία (1885) πρόσθεσε ἓνα σοβαρὸ στοιχεῖο στὴ σύγκρουση. Ἡ Σερβία, ἐξωθημένη ἀπ' τὴν Αὐστρία, κήρυξε τὸν πόλεμον· ἡ Ἑλλάδα κινητοποιήθηκε, ἀλλὰ ἀποκλεισμέ-

νη σύμφωνα με γερμανική υπόδειξη απ' τις δυνάμεις εκτός της Γαλλίας, απέσχε από κάθε δράση. Έντούτοις η σύγκρουση για το μακεδονικό ζήτημα συνεχίζεται με τη μορφή προπαγάνδας που κατευθύνεται απ' το Πατριαρχείο, την Έξαρχία και τα σχολεία, που κάθε εθνικότητα σπεύδει να ιδρύσει, κι από τη δράση έπειτα των πατριωτικών οργανώσεων. Η βουλγαρική προπαγάνδα είναι η πιο δραστήρια. Το 1893, οι Σλαβομακεδόνες που πρόσκεινται στη Βουλγαρία, ιδρύουν επαναστατική οργάνωση, την καλούμενη «Έσωτερική Μακεδονική Έπαναστατική Οργάνωση», που, κάτω απ' τη σοσιαλιστική επίδραση, έχει για πρόγραμμα την αυτόνομηση της Μακεδονίας, που θα βασιίζεται στην ισότητα και στη συνεργασία όλων των εθνотήτων. Πολύ γρήγορα όμως η ήγεσία αυτής της οργάνωσης περνά στο «Ανώτατο Κομιτάτο» που ιδρύθηκε στη Σόφια το 1895, και που σαν όργανο της εθνικής βουλγαρικής πολιτικής, εργάζεται για την προσάρτηση όλης της Μακεδονίας. Από τότε και κυρίως μετά το 1897 όπλισμένες ομάδες (κομιτατζήδες) δρουν στη χώρα. Οι Έλληνες άπαντούν με τα ίδια μέτρα: στους Βουλγαρομακεδόνες κομιτατζήδες αντίτιθενται οι Έλληνες κομιτατζήδες (1904). Η επανάσταση του «Ίλιν Ντέν» (Έορτή του Προφήτη Ήλία, 20 Ίουλίου, παλιό ήμερολόγιο — 2 Αυγούστου 1903), που εξαπέλυσαν οι Σλαβομακεδόνες, κι άκολουθήθηκε από αίματηρά αντίποινα των Τούρκων, προκαλεί την επέμβαση των δυνάμεων, οι όποιες ανέθεσαν στις συμμάχους Ρωσία και Αύστρία την επαγρύπνηση για την εφαρμογή των διοικητικών μεταρρυθμίσεων, που οι δυο αυτές δυνάμεις είχαν έπεξεργαστεί και διατυπώσει στο πρόγραμμα του Μύρτστεγκ, που έγινε δεκτό απ' την Τουρκία (22 Οκτωβρίου 1903). Στα 1904, έγκαθίσταται στη χώρα εθνική χωροφυλακή, αλλά ό πόλεμος των κομιτατζήδων συνεχίζεται.

Στο μακεδονικό ζήτημα ούσιαστικό σημείο για τα Βαλκάνια, προστίθεται το σημαντικό για την Άνατολική Μεσόγειο Κρητικό Ζήτημα. Νέες ταραχές σημειώνονται το 1896 και έντεινονται το 1897. Η έλληνική κοινή γνώμη, έξωθιμένη απ' τις πατριωτικές «μυστικές εταιρείες» ξεσηκώνεται πάλι, μα η Έλλάδα είναι καταστραμένη οικονομικά κι άπροετοίμαστη στρατιωτικά. Όστόσο η κυβέρνηση Δεληγιάννη στέλνει στρατεύματα στο νησί κι έξογειρεί ταυτόχρονα την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Η Τουρκία κηρύχνει τόν πόλεμο. Τα στρατεύματά της, οργανωμένα από Γερμανούς αξιωματικούς, μπαίνουν στη Θεσσαλία και παίρνουν τη Λάρισα, διασκορπίζοντας τόν έλληνικό στρατό που τόν διοικεί ό διάδοχος Κωνσταντίνος. Αυτή ήταν η μεγαλύτερη ήττα της

πολιτικῆς τῆς «Μεγάλης Ἰδέας». Ἡ ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων σταματᾷ τὰ τουρκικὰ στρατεύματα καὶ ὑπογράφεται ἡ ἀνακωχή. Ἡ Θεσσαλία ξαναδίνεται στὴν Ἑλλάδα, ἡ Κρήτη, ποὺ κατέχεται ἀπ' τὶς δυνάμεις, ἀναγνωρίζεται αὐτόνομη μὲ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου καὶ σχηματίζεται ἐθνικὴ κυβέρνησις στὸ νησί κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ Ἐπιτροπεία τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου τῆς Ἑλλάδας (1898). Σὲ ἀντάλλαγμα, ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ καταβάλει 4.000.000 *f* στὴν Τουρκία καὶ νὰ δεχτεῖ μιὰ διεθνὴ Ἐπιτροπὴ Ἐλέγχου ἐντεταλμένη μὲ τὸ διακανονισμὸ αὐτῆς τῆς ἀποζημίωσης καὶ τὸ σύνολο τοῦ δημόσιου χρέους.

4. Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1909

Οἱ συνεχεῖς χρεωκοπίες, οἱ ἀποτυχίες τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς καὶ προπαντὸς ἡ ἥττα τοῦ 1897 ἔκαναν ἐκδηλῇ τὴν ἀνάγκη μιᾶς γενικῆς μεταρρύθμισης τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ ἀποδέσμευσῆς τῆς ἀπ' τὴ βασιλικὴ Αὐλὴ, ποὺ θεωροῦνταν ὡς ὁ κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὶς συμφορὰς τοῦ ἔθνους. Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1905 στὴν Κρήτη ἐναντίον τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου, ἐξέγερση ποὺ ὀργανώθηκε ἀπ' τὸν Ε. Βενιζέλο, ὑπουργὸ Δικαιοσύνης καὶ Ἐξωτερικῶν τῆς αὐτόνομης κυβερνήσεως, ἔδωσε τὸ σύνθημα. Οἱ δυνάμεις ἐπεμβήκαν ἀκόμα μιὰ φορὰ κι ὁ πρίγκιπας ἀποπέμφθηκε κι ἀντικαταστάθηκε ἀπ' τὸν Ζαῖμη. Ἡ φιλελεύθερη Ἐπανάστασις τῶν «Νεοτῶρκων» (1908), ποὺ ἀποκαθιστοῦσε τὸ συνταγματικὸ καθεστῶς καὶ ἐκθρόνιζε τὸν Ἀβδούλ-Χαμίτ, εἶχε τὴν ἀντανάκλασή της στὴν Ἑλλάδα καὶ συνέβαλε στὴν ἐπίσπευση τῶν γεγονότων. Στὶς δυσἀρέσκειες προσθέτονταν τώρα οἱ βίαιες ἐπικρίσεις κατὰ τῆς Αὐλῆς καὶ τῶν ὑπουργῶν ποὺ τοὺς κατηγοροῦσαν πὼς ἦταν ἀνίκανοι νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς ἀνωμαλίες τῆς Τουρκίας, ἐνῶ ὁ Φερδινάνδος τῆς Βουλγαρίας ἀνακηρυσσόταν τσάρος τῶν Βουλγάρων (1908). Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης κινητοποιοῦνταν πάλι καὶ ἡ κρητικὴ κυβέρνησις κήρυττε τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα (1908). Ἡ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων πρόλαβε ἓνα νέο ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο κι ἡ Κρήτη παρέμεινε ἀκόμα στὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου· ἡ «ἄψογη» ὁμῶς στάσις τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως στὸ κρητικὸ ζήτημα αὐξήσε τὴν ἀντιδημοτικότητά τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ περιβάλλοντός του. Τὸ Μάιο τοῦ 1909 σχηματίστηκε κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς «Ἐνωσῆς καὶ Προόδου» τῆς νεοτουρκικῆς κίνησεως, ἓνας στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πριγκίπων ἀπὸ κάθε στρα-

τιωτική διοίκηση καὶ τὴ μεταρύθμιση καὶ ἐξυγίανση τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Μπροστὰ στὴν ἀντίδραση τῶν πολιτικῶν, ὁ Σύνδεσμος ἔλυσε τὸ πρόβλημα πραξικοπηματικὰ (Αὐγούστος 1909), ἀναγκάζοντας τὴν κυβέρνησι τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιγάλη καὶ τὸ βασιλιά νὰ συγκατατεθοῦν στὶς περισσότερες ἀξιώσεις του. Στὸ μεταξὺ κάλεσε στὴν Ἑλλάδα τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἡ ἀφίξις του ἀνοίγει νέα περίοδο στὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία.